שרידי מבנים ומתקני תעשייה מהתקופה האסלאמית הקדומה בח׳רבת דיראן, רחובות

אביבה בושנינו

ח׳רבת דיראן שוכנת על רכס הכורכר המזרחי של מישור החוף, בתחום העיר רחובות (נ״צ רי״ח 70–30/64450 ; 18226 ; רי״י 70–30/14450 ; 13226 ; איור 1). האתר תחום היום ברחוב הרצל ממערב, ברחוב נורדאו ממזרח, ברחוב יעקב מצפון וברחוב בנימין מדרום. במקום נערכה חפירת הצלה לקראת הכשרת השטח לבניית חניון תת־קרקעי (בושנינו תשנ״ח).[1] באתר ובסביבתו נערכו בעבר חפירות מספר:[2] בשנת 1959 נחפרה ברחוב יעקב 18 מערת קבורה (איור 1: מס׳ 1; זוסמן תשכ״ט); בשנת 1972 נחפרו שרידי מבנים, בורות, בתי בד וכבשן; בשנים 1975–1976 נחפרו גת, אמת מים ושרידי מבנים (איור 1: מס׳ 2; רול ואיילון 1980; פרנקל תשמ״ד: 259; Roll and Ayalon 1981); בשנת 1992 חשף ששון (טרם פורסם) ממזרח לשטח החפירה הנוכחי כמה קטעי קירות מהתקופה האסלאמית הקדומה ומבנה מאבני גוויל מהתקופה הביזנטית; בשנת 1994 חפר נדלמן (תשנ״ח) בראש הגבעה שני ריבועי בדיקה (איור 1: מס׳ 3), שתוצאות חפירתם שולבו בתיאור החפירה שלהלן (ריבועים B7–8, D5–6). בשנת 1996 ערכה אלנה קוגן־זהבי (תש״ס; בדפוס; איור 1: מס׳ 4) חפירה ברחוב יעקב, שם נחשפו קבר הלניסטי ומבנה מהתקופה האסלאמית הקדומה.

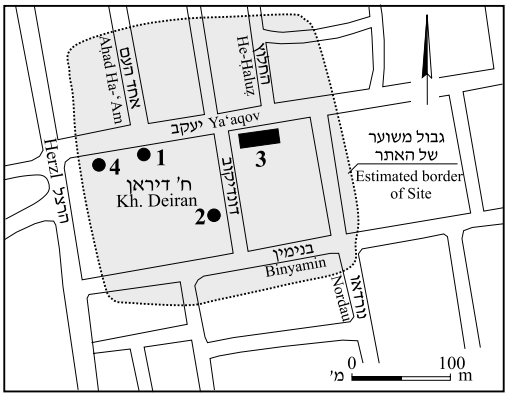

איור 1. מפת איתור של החפירה ושל חפירות קודמות באתר.

בחפירה זו (איור 1: מס׳ 3) נחשפו בפסגת הגבעה שבמרכז החורבה שרידי מבנים ומתקני תעשייה מהתקופה האסלאמית הקדומה. כן נמצאו ממצאים ללא שרידים אדריכליים מן התקופות הרומית והביזנטית, מימי הביניים ומהעת החדשה.

החפירה

שכבה II

שכבה זו (תוכנית 1) נפגעה על ידי שכבה I ובמהלך פעולות פיתוח מודרניות, ולכן תוכניתה מקוטעת מאוד. נחשפו קטעי קירות, שהיו ככל הנראה חלק ממבנה תעשייה גדול, הבנוי אבני גוויל בכמה גדלים ללא חומר מליטה.

במזרח שטח החפירה (ריבועים E–F7) שרדו קירות השייכים לחדר (L800) ולידו קטע קיר נוסף (W527). בצפון־מערב השטח נמצאו שרידי חדרים (ריבוע C3–4; L436, L402/362) שקירותיהם (W447, W448) השתמרו לגובה 2–3 נדבכים. בחלק הצפוני־מזרחי של השטח שרד קטע קיר נוסף (ריבוע C7; W622). במרכז שטח החפירה, בין השרידים האדריכליים שנמנו לעיל, נמצא שטח פתוח ובו קטעי רצפות שלא ניתן היה לייחסם למבנה כלשהו. מקצת הרצפות היו עשויות אבני גוויל מסותתות בחלקן במגוון גדלים (ריבוע F6, D–E4; L160, L303, L474) וחלקן מטיח (L490). ברצפה 303 שולבה בשימוש משני אבן עגולה עם חור במרכזה, העשויה סלע חוף; היא שימשה ככל הנראה לטחינה (אבן דומה נמצאה גם בלוקוס 414 בשכבה Iב, להלן).

אפשר כי בשטח זה היתה חצר, כפי שמרמזים המתקנים שנמצאו במקום. בקצה המזרחי של השטח נמצא מתקן (ריבוע E7; L193; 1.3 מ׳ קוטר, כ־0.18 מ׳ עומק), שרק חלקו התחתון שרד והוא לא נחפר במלואו. זהו בור חצוב בסלע הכורכר, דופנותיו בנויות אבני גוויל קטנות ורצפתו היתה כנראה מטויחת. ממערב למתקן זה נחשף מתקן

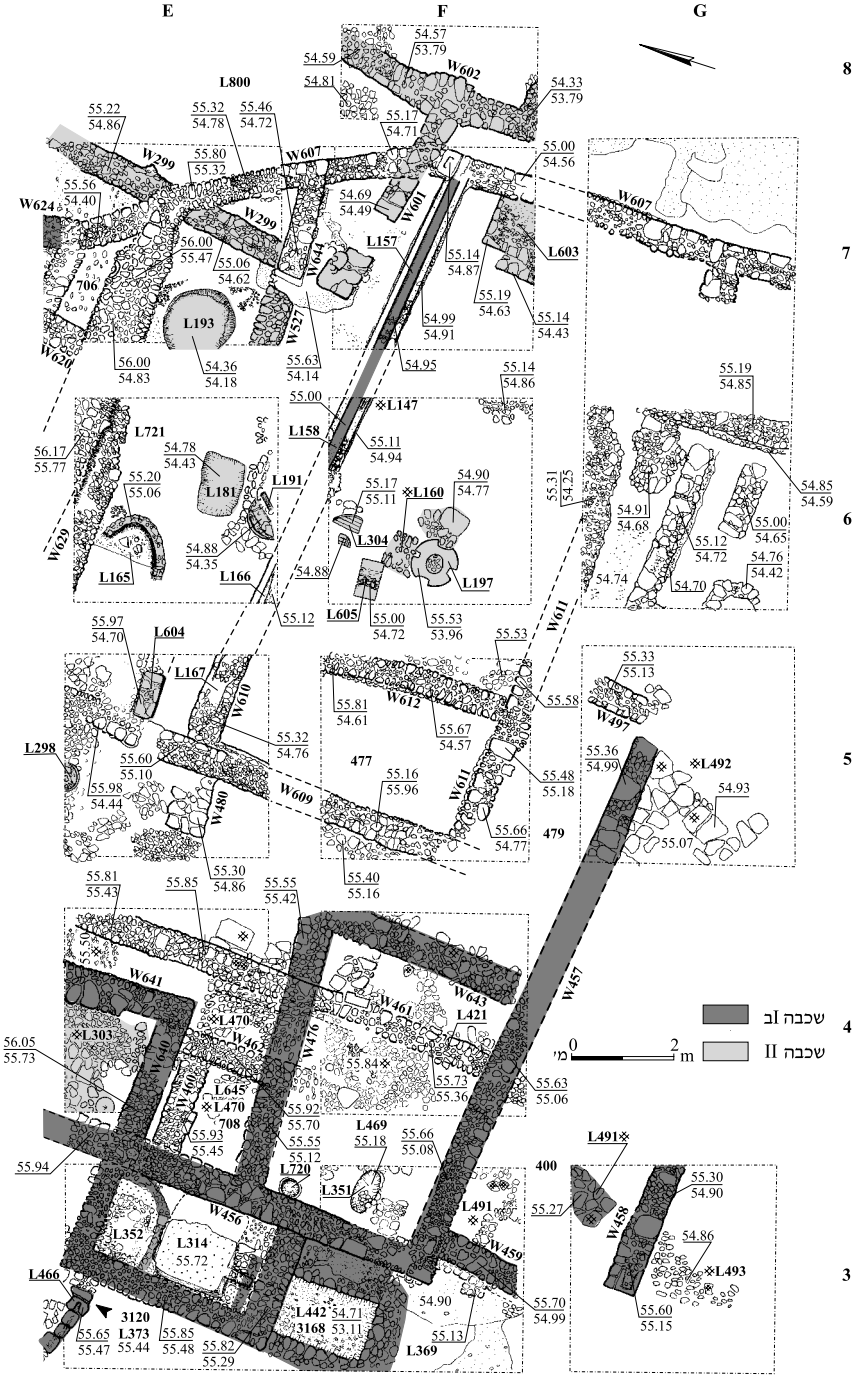

תוכנית 1. שכבות II, Iב, תוכנית וחתך.

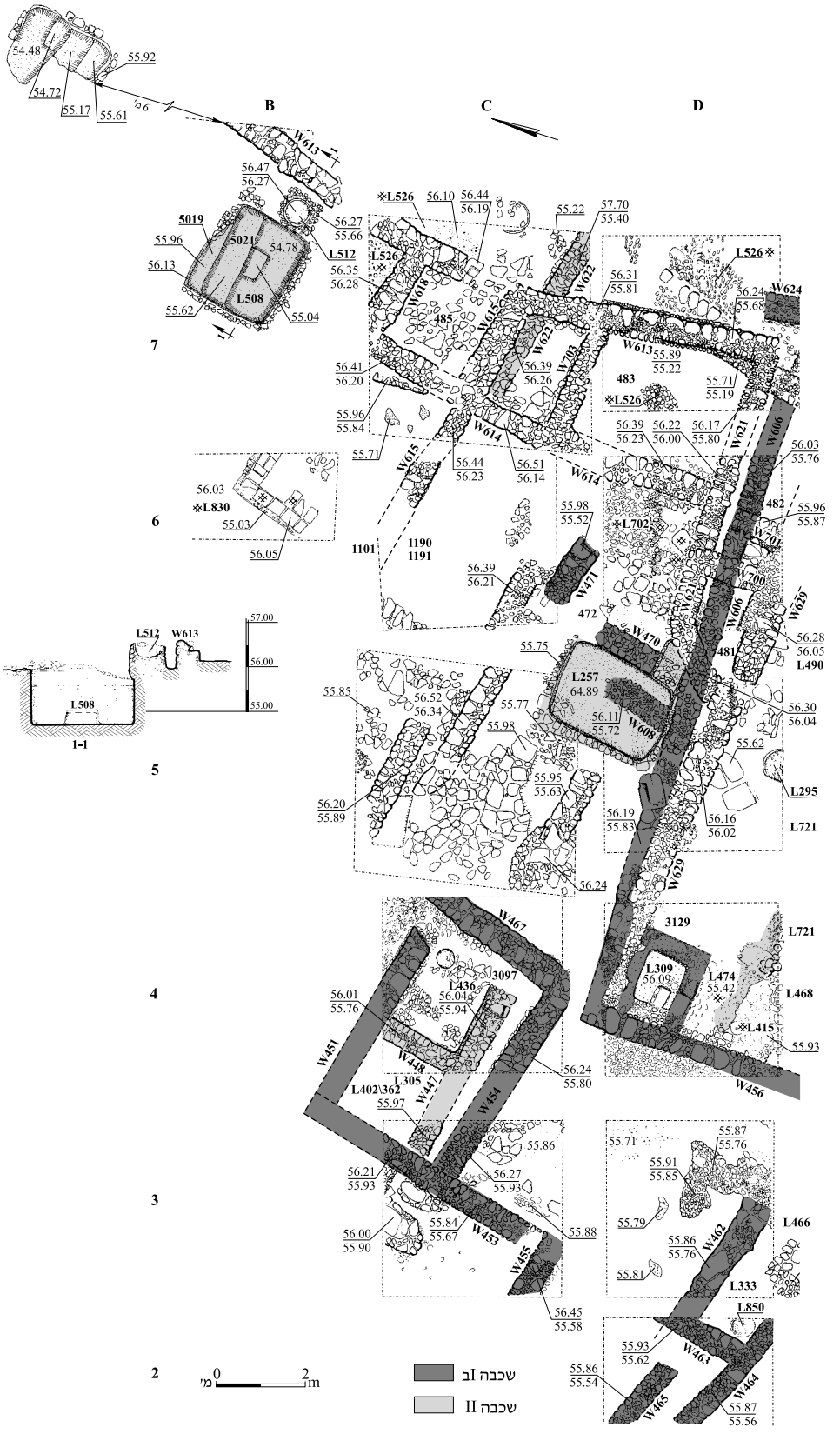
B
C
D
7
6
5
4
3
2
1-1
L512
W613
L508
L830
L526
L702
L257
L436
L309
L474
L415
L721
L295
L490
L466
L333
L850
L402\362
L305
W624
W606
W629
W470
W608
W467
W451
W448
W447
W454
W453
W455
W456
W462
W463
W464
W465
W471
W614
W615
W618
W622
W703
W621
W701
W700
1101
1190
1191
3097
3129
שכבה I ב
שכבה II
0
2
מ'
m

מלבני חצוב דמוי שוקת (ריבוע E6; L181; 0.8 × 1.2 מ׳, כ־0.3 מ׳ עומק). קשה לקבוע את ייעודו, אך סמיכותו לתנור (ריבוע E6; L191, להלן) מרמזת כי שימש אולי מקום עמידה למפעיל התנור או המפוח, או לאחסון חלקי מתכת או חומרי הסקה. התנור (L191; 0.97 מ׳ קוטר, 0.53 מ׳ עומק; איור 2) נחפר כמעט בשלמותו ומצב השתמרותו טוב למדי; חלקו העליון נהרס וחלקו האחר חרג מתחומי הריבוע. לתנור מתאר עגול; הוא נבנה בגומה חצובה בסלע הכורכר, דופן בטין והסלע שימש בו רצפה. בחלקו המזרחי שולב קנקן הפוך שתחתיתו שוברה במתכוון — הוא שימש פיה למפוח (השווה רול ואיילון 1989: 52). בתנור ובסביבתו נמצאה כמות רבה של חלקי מתכת, בעיקר ברזל, וייתכן שהוא שימש לעיבוד מתכות, השערה הנתמכת בממדיו הגדולים. מצפון־מערב למתקנים 193 ו־191 נחשף מתקן 165 (כ־2 מ׳ קוטר, כ־0.14 מ׳ עומק), שחלקו נהרס במהלך החפירה וחלקו חרג מתחומי הריבוע. למתקן צורה סגלגלה, אם כי ייתכן שבמקורו היה עגול. הוא נחצב בסלע הכורכר, דופן באבני גוויל קטנות ורצפתו טויחה בטיח מעורב בשברי חרסים. בשל מצב השתמרותו הירוד לא ניתן היה להגדיר את תפקידו. מערבה משם נמצאה מחציתו של טבון (ריבוע E5; L298; 0.5 מ׳ קוטר) במצב השתמרות ירוד; דופנותיו עשויות חומר וקרקעיתו סלע הכורכר.

בריבועים F6–7 שרדו כמה חלקים של בית בד ונראה ששאר חלקיו מצויים מחוץ לשטח החפירה לכיוון דרום. משקולת עשויה אבן גיר (L197; 0.9 מ׳ קוטר, 1.57 מ׳ גובה; איורים 3, 4), השייכת לבורג עץ של מכבש קורה ובורג נמצאה בתוך בור מלא אדמת חורבה ואבנים. למשקולת פותה במרכז ראשה (0.35 מ׳ קוטר, 0.29 מ׳ עומק) וארבע מגרעות טרפזיות צדדיות (Frankel, Avitsur and Ayalon 1994:53). לצד המשקולת נחשפה אומנה (L605; 0.7 × 1.5 מ׳, 1.27 מ׳ גובה) הבנויה אבני גזית ואבני גוויל — תפקידה אינו ברור. חמישה מטרים ממזרח למשקולת נחשפה אומנה נוספת (L603; 0.76 מ׳ גובה) הבנויה אבני גזית, שבה עיגנו אולי את קצה הקורה של המכבש. אומנה שלישית, שצורתה מלבנית והיא עשויה אבני גיר מסותתות (L604; 0.8 × 1.8 מ׳, 1.27 מ׳ גובה; איור 5), נמצאה בריבוע E5. ייעודה וזמנה אינם ברורים.

איור 2. תנור 191 ומתקן 181, מבט לצפון־מזרח.

איור 3. שרידי בית הבד, מבט לדרום־מזרח; משמאל נראים שברי אבני רחיים מבזלת.

איור 4. משקולת לבורג של בית הבד.

איור 5. אומנה 604 וקיר 610, מבט לצפון־מערב.

שני שברים של אבני רחיים שטוחות מבזלת (L304; איור 3) נמצאו סמוך לאומנה 605. על גחונם הובחנו חריצים מקבילים, המלמדים שהם היו חלק מרחיים אופקיים לריסוק זיתים (Frankel, Avitsur and Ayalon 1994:111, Fig.11), שהופעלו בכוח אדם או בהמה. רחיים מסוג זה נדירים מאוד בתקופה הנדונה ולא ברור אם הם נמצאו באתרם או בשימוש משני.

בחלק הצפוני של שטח החפירה (ריבועים C–D5) נחפרה בריכה מלבנית (L257; 1.95 × 2.55 מ׳, עומק 0.8 מ׳; איור 6). פינתה הצפונית נחפרה בעבר על ידי נדלמן (תשנ״ח), אשר הגדיר אותה אגן מטויח ותיארך אותה לתקופה הרומית הקדומה. אל הבריכה ירדו במדרגה קטנה (0.75 × 0.82 מ׳, רום 0.35 מ׳), הבנויה בתוכה סמוך לפינה הדרומית־מזרחית. דופנות הבריכה נבנו אבני גוויל קטנות אשר יחד עם קרקעיתה והמדרגה טויחו בשכבת טיח (כ־2 ס״מ עובי). ייתכן שבבריכה אגרו שמן שהופק בבית הבד או מים. הממצא בבריכה כלל אמנם שברי כלי חרס מהתקופה הרומית, אך גם חרסים מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה, ולכן תיארוכו של נדלמן אינו ודאי.

בפינה הצפונית־מזרחית של שטח החפירה נחשף מקווה מלבני (ריבוע B7; L508; 2.0 × 2.3 מ׳, עומק מרבי 1.35 מ׳; איור 7) שהשתמר בשלמותו. אל המקווה המטויח ירדו בשלוש מדרגות הבנויות לכל רוחבו. בתוכו נמצאו שני מטבעות: אחד תוארך לראשית המאה הד׳ לסה״נ (Kool, this volume: No. 4 ; ר׳ 314–315 לסה״נ) והשני לא זוהה. בתוך המקווה נמצאו שלושה כלי זכוכית מן התקופה הרומית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה).

איור 6. בריכה 257, מבט לדרום־מזרח.

איור 7. מקווה 508, מבט למערב.

בשל ריחוקו של המקווה משאר המבנים שנחשפו, ומציאת המטבעות שלא בהקשר ברור, קשה לקבוע מתי הוא נבנה ומתי פסק לשמש. בעבר נחשף חלק מהמקווה (נדלמן תשנ״ח) ואז נמצאו בו שברים של כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה ושבר של ספל מאבן גיר, האופייני למאה הא׳ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ. מקווה דומה נמצא בחורבת המוצה (ביליג תשנ״ה).

הממצא (איורים 8–10)

במתקנים ובסביבתם הקרובה נמצאה כמות רבה מאוד של חרסים. בין אלה קערות רגילות ומזוגגות

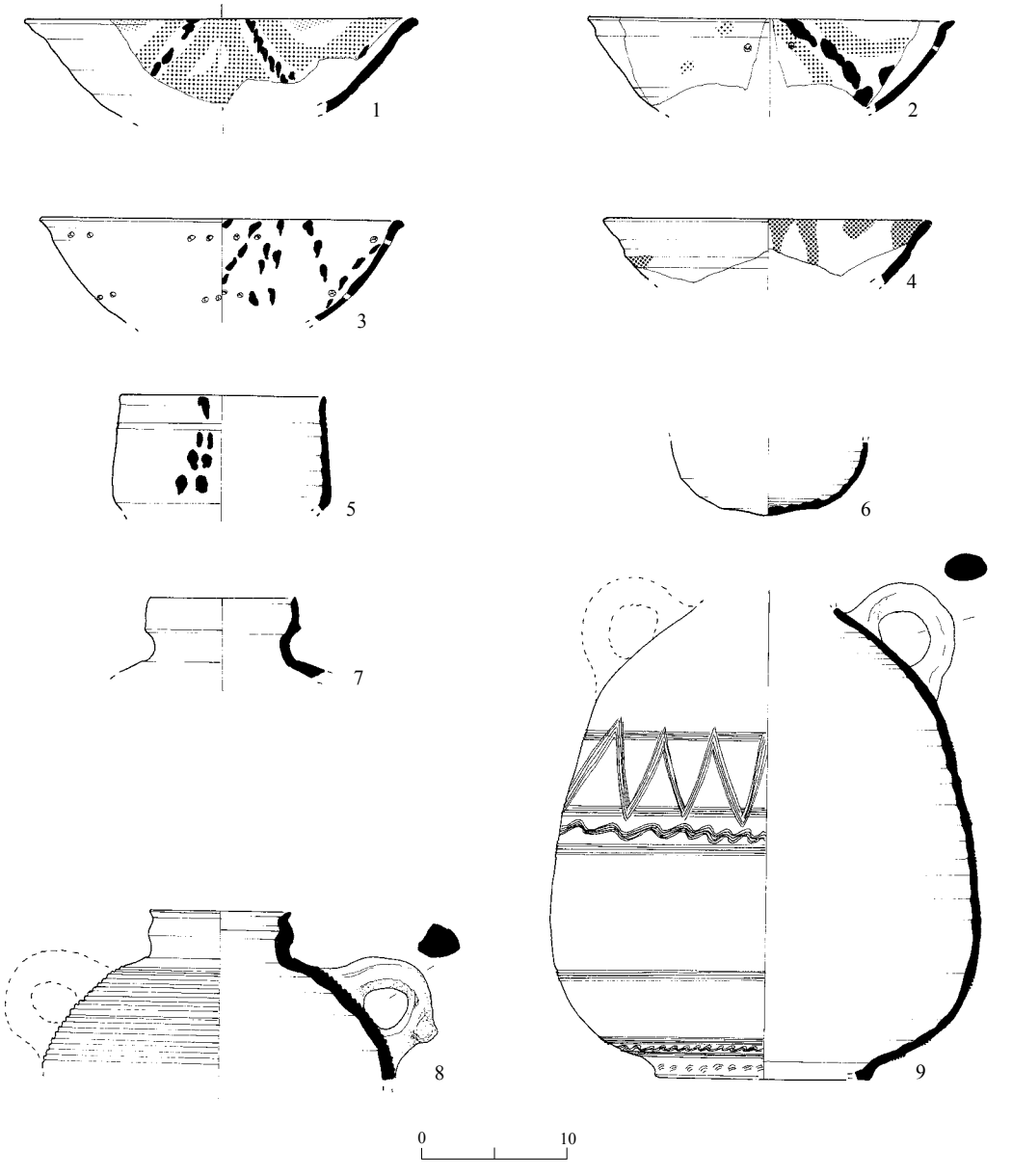

איור 8. ממצא כלי החרס משכבה II.

(איור 8:1—5), סירי בישול (איור 8:6), קנקנים (איור 8:7—9) שרובם מטין אדום ומיעוטם מטין בהיר, פכים ׳מתכתיים׳ מטין צלהב, לרבות פך מסננת (איור 9:10—13), נר שומרוני (איור 9:14) ונר מטין צלהב (איור 9:15). על רצפה 437 בחדר 436 נמצא מטבע מהתקופה האומיית (625/626 לסה״נ; ר׳ Kool, this volume: No. 8).

מן התקופה הרומית התגלו שלא באתרם סירי בישול (איור 10:1, 2) ונר מקורצף (איור 10:3) השכיח במאה הא׳ לסה״נ. כן נמצאו שברים של ספל מדידה מאבן (איור 10:4) ובסיס של פכית מאבן (איור 10:5) — שניהם אופייניים לימי הבית השני.

איור 8

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	3133/3	341	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג שקוף, רצועות ירוקות וכתמים שחורים	לרר תשס״ב: איור 4:86 Avissar 1996: Fig. XIII.2, Type 2:4
2	קערה	3133	341	טין צלהב, זיגוג שקוף, בפנים רצועות כחולות וכתמים שחורים, חורי תיקון	אבישר תשנ״ז: איור 12:2 אייש תשס״א: איור 1:126 Avissar 1996: Fig. XIII.5, Type 5:1
3	קערה	3083	327	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג שקוף עם כתמים שחורים, חורי תיקון	Avissar 1996: Fig. XIII.2, Type 2
4	קערה	3284/1	333	טין צלהב, משח לבן בפנים, זיגוג שקוף עם כתמים שחורים	ר׳ מס׳ 1
5	קערה	3140/2	333	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג שקוף צהבהב־כחלחל עם כתמים שחורים	אבישר תשנ״ז: איור 10:2
6	סיר בישול	1412/1	266	טין חום־שחור	רול ואיילון 1989: איור 2:118
7	קנקן	3133	341	טין ורדרד	אבישר תשנ״ז: איור 2:2 איילון תשנ״ח: איור 1:6 Crowfoot and Fitzgerald 1929: Pl. XVI:34
8	קנקן	1256/1	184	טין חום־אדום	מטנס תשס״ג: איור 6:104 Adan-Bayewitz 1986: Fig 1:6 Brosh 1986: Fig. 1:19 Smith, McNicoll and Watson 1992: Pl. 115:5
9	קנקן	3297	436	טין ורדרד, עיטור סרוק בקווים ישרים וגליים על הגוף ועל הבסיס	רול ואיילון 1989: איור 4:109 Magness 1993: Form 6A

איור 9

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
10	פך	5002/1	501	טין צלהב מפולם היטב	
11	פך	1127/1, 2	124	טין צלהב מפולם היטב, עיטור בהון על הכתף, מסננת בבסיס הצוואר	Scanlon 1986: Figs. 132, 133
12	פך	1167/2	133	טין צלהב מפולם היטב	Brosh 1986: Fig. 1:14 Cohen-Finkelstein 1997: Fig. 5:10
13	פך	1139/1	133	טין צלהב מפולם היטב	אבישר תשנ״ז: איור 27:2
14	נר	1299	197	טין שחור, עיטור של דגם תמרים עם עין דמוית פרסה	זוסמן תשמ״ו: תצלום 46:81–50
15	נר זעיר	3162	327	טין ורדרד	Rosenthal and Sivan 1978: No. 567

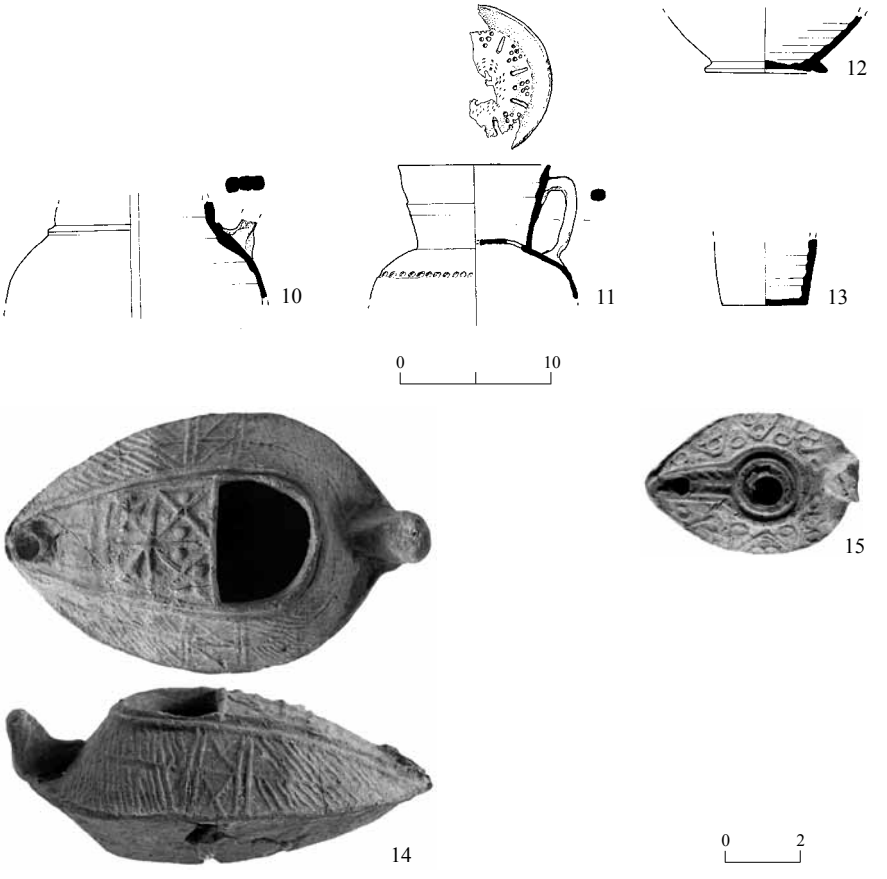

איור 9. ממצא כלי החרס משכבה II.

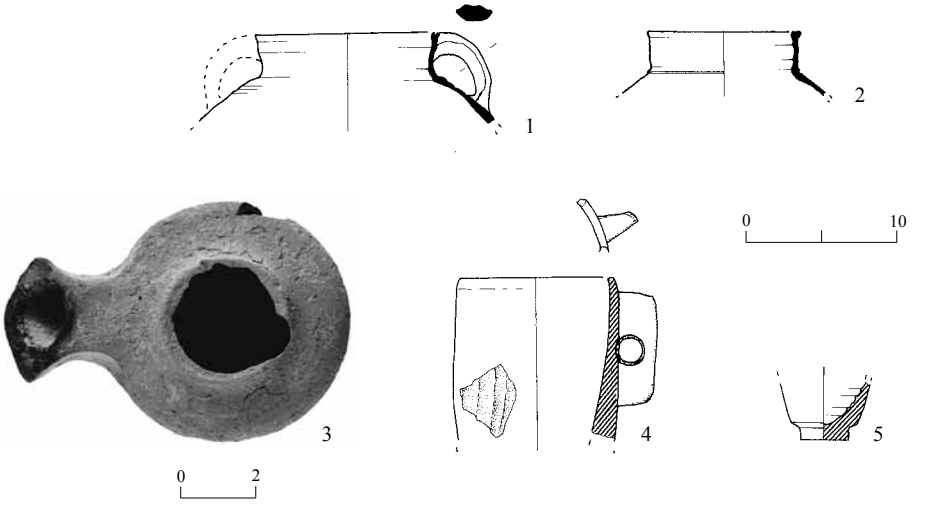

איור 10. ממצא כלי החרס והאבן משכבה II.

◀ איור 10

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	סיר בישול	5054/2	508	טין חום־אדמדם	Meyers 1976: Pl. 7.14:12 Adan-Bayewitz 1993: Pl. G4A, Golan Form G4A Silberstein 2003: Pl. V:4
2	סיר בישול	1422/1	268	טין חום־אדום כהה	Watson 1992: Fig. 1:6
3	נר	1402	259	טין אדום, מקורצף	מזור תשנ״ו: איור 11:4 Neidinger 1982: Pl. 21:4
4	ספל מדידה	1437/4,6	268	אבן גיר	Cahill 1992: Fig. 20:4, Photo 189
5	פכית	1293	186	אבן גיר	Cahill 1992: Fig. 17:10

שכבה Iב

שרידי שכבה Iב (תוכנית 1) השתמרו טוב יותר מאלה של שכבה II. במרכז שטח החפירה התגלו שרידיו של מבנה מלבני (כ־14 × 20 מ׳) ובמרכזו חצר קטורה (L721) שרצפתה מטויחת; אפשר שראשיתה כבר בשכבה II. קירות המבנה (W606, W456, W457; הקיר המזרחי, שהיה בנוי אולי בתוואי של קיר 607 משכבה IIא, לא שרד) שרדו לגובה שניים עד חמישה נדבכים שנבנו בבנייה יבשה מאבני גוויל במגוון גדלים, ללא חומר מליטה. הכניסה למבנה לא אותרה, אך ייתכן שהיתה בפינתו הדרומית־מזרחית, שלא השתמרה.

באגף המערבי של המבנה נחשפו שני חדרים (L468, L469) וביניהם מסדרון (L645) מרוצף אבני גוויל במגוון גדלים (L470). קירותיו של חדר 468 (W640, W641, W456 ו־W606) השתמרו לגובה ממוצע של 0.37 מ׳ והם בנויים בבנייה יבשה מאבני גוויל וככל הנראה היו מטויחים. רצפת החדר (L415) טויחה ושולבה בה, בשימוש משני, אבן רחיים עגולה עשויה סלע חוף (beach rock) עם חור במרכזה. בפינתו הצפונית־מערבית של החדר נקבע מתקן (L309; 1.15 × 1.30 מ׳) שדופנותיו נבנו אבני גוויל קטנות ורצפתו טויחה. כיוון שרק חלקו התחתון של המתקן שרד אין לדעת אם הדפנות היו מטויחות ומה היה גובהן המקורי. בפינה הדרומית־מערבית של המתקן ובמפלס נמוך ממנו הותקן מרזב, שממנו השתמרו באתרן שתי אבנים מלבניות מסותתות, המרוחקות כ־0.2 מ׳ זו מזו, התוחמות תעלה מטויחת הנוטה בשיפוע לכיוון מזרח. מתקן זה דומה בתוכניתו למתקן הכפול L352/314 (להלן), אך קטן ממנו. בתוך המתקן נמצא בקבוק זכוכית מן התקופה האסלאמית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה) ובמרזב נמצא פך תמים (איור 22:15).

איור 11. תעלה 166, מבט לדרום־מזרח.

הקירות של חדר 469 (W457, W456, W476 ו־W643) נבנו בבנייה יבשה מאבני גוויל והשתמרו לגובה ממוצע של 0.57 מ׳. רצפת החדר (L421) עשויה אבני גוויל במגוון גדלים. בחדר התגלה מתקן סגלגל (L351; 0.45 × 0.85 מ׳, 0.1 מ׳ עומק), שקרקעיתו ודופנותיו נבנו אבני גוויל קטנות ומטויחות. ייעודו של המתקן לא הוברר; ייתכן שהוא שימש לעבודות בית הקשורות במים, כגון ניקוי או השרייה. בפינה הצפונית־מערבית של החדר התגלה מתקן עגול נוסף (L720; 0.4 מ׳ קוטר ו־0.43 מ׳ עומק) שייעודו לא הוברר.

במרכז החצר התגלתה תעלה מטויחת (L166; 12 מ׳ אורך, 0.2 מ׳ רוחב, כ־0.25 מ׳ עומק; איור 11), בנויה היטב, המשופעת מצפון־מערב לדרום־מזרח. המשך התעלה מחוץ לחצר, ממזרח, נהרס על ידי בור סיד מודרני. על רצפת התעלה נמצא נר מטין צלהב (איור 29:16). צמוד לתעלה ומדרום לה נחשף קטע של רצפת טיח (L147) שמפלסה זהה לזה של קרקעית התעלה ולזה של רצפת הטיח של החצר (L473). מקור המים של התעלה (באר

אנטיליה, על פי ההשערה) לא זוהה, אך לפי כיוון השיפוע מסתבר שהיה בראש הגבעה, מצפון־מערב לשטח שנחפר. בצד הצפוני של החצר התגלה חלק של תנור קטן (L295). דופנותיו העשויות חומר השתמרו לגובה 0.31 מ׳, והסלע הטבעי שימש לו רצפה.

מצפון למבנה ומדרום לו היו חדרים נוספים, שמהם התגלו בדלי קירות וקטעי רצפות. צמוד לקיר הדרומי של המבנה (W457) נמצא חדר 400 שממנו השתמרו קירות 459 ו־458 שנבנו בבנייה יבשה באבני גוויל והשתמרו לגובה 0.71 מ׳ ו־0.45 מ׳ בהתאמה. רצפת החדר (L491) היתה מטויחת ומדרום לה נמצאה רצפת אבני גוויל (L493) ששימושה לא הוברר. בריכה 257 משכבה II הוצאה מכלל שימוש ומולאה באדמת סחף, באבני גוויל במגוון גדלים ובשברים רבים של חרסים מצולעים, שזמנם בעיקר התקופה האסלאמית הקדומה. על המילוי נבנה קיר גוויל (W608) שרק קטע קטן ממנו השתמר לגובה 0.39 מ׳. כן נמצאו קירות 470 (גובה השתמרות 0.65 מ׳) ו־471 — שניהם בנויים בבנייה יבשה באבני גוויל — ורצפה (L702) עשויה מאבני גוויל במגוון גדלים. קיר 624 (ריבוע D7) יצר פינה עם קיר 606 — רמז להמשך המבנה לכיוון מערב.

לקיר המערבי של המבנה הוצמד מתקן כפול, שדופן דקה ומטויחת מפרידה בין שני תאיו (ריבועים E–F3; L314: 1.25 × 1.35 מ׳; L352: 1.10 × 1.25 מ׳; איור 12). דופנותיהם של שני התאים נבנו אבני גוויל קטנות ורצפתם היתה מטויחת, כפי שמעיד קטע טיח ששרד בתא הצפוני. כיוון שרק חלקו התחתון של המתקן שרד אין לדעת אם הדפנות היו מטויחות עד ראשן ומה היה גובהן המקורי. מתחת לדופן הדרומית של לוקוס 314 הותקן מרזב מטויח ומשופע שהוביל לבור ניקוז מלבני (L442; 1.2 × 1.8 מ׳, עומק 1.6 מ׳), שעל דופנותיו לא הובחנו סימני טיח. העובדה שזהו בור עמוק מאוד שאינו מטויח מרמזת שהוא שימש לאגירת שופכין ולא נוזלים שפירים. באדמה שמילאה את הבור לאחר צאתו מכלל שימוש נמצאו אבנים וחרסים ועל תחתיתו כמות רבה של חרסים וכלי זכוכית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה) מהתקופה האסלאמית הקדומה.

מצפון־מערב למבנה (ריבועים C3–4) נחשפו קטעי קירות היוצרים שני חדרים, שהיו כנראה חלק ממבנה או ממבנים נוספים. בשל שטח החפירה המוגבל אי אפשר היה לעמוד על תוכניתם או לקבוע את שימושם. בפינה הצפונית־מערבית שרד חדר (L305; 5.0 × 9.5 מ׳) שקירותיו (W451, W453, W454 ו־W467) השתמרו לגובה ממוצע של 0.21 מ׳. קיר נוסף (W455; 0.87 מ׳ גובה השתמרות) שייך כנראה לחדר אחר שלא שרד. מדרום לחדר 305 נמצא חדר 333 (ריבועים D2–3; 2.5 × 5.1 מ׳), שקירותיו (W462, W463, W464) השתמרו לגובה נדבך אחד או שניים. הכניסה לחדר זה היתה, ככל הנראה, בפינתו הדרומית־מזרחית, שם נחשפה באתרה אבן סף. בתוך החדר נמצא טבון (L850) וכן בקבוק זכוכית מן התקופה האסלאמית הקדומה (גורין־רוזן, כרך זה). קיר נוסף (W465; גובה השתמרות 0.32 מ׳) שנמצא ממערב לחדר 333 שייך כנראה למבנה אחר, שאף הוא לא שרד.

איור 12. מתקן מטויח כפול (314+352), מבט לדרום־מערב.

הממצא (איורים 13–16, 19, 20)
הממצא הקירמי משכבה זו דומה לזה של שכבה II, והוא נמצא בלוקוסים מעורבים. רובו מאפשר לתארך את שכבה Iב לתקופה האסלאמית הקדומה.

נמצאו קערות מזוגגות (איור 13:1–6) ופשוטות (איור 13:7, 8), סירי בישול (איור 13:9–13), מחבתות (איור 13:14) ומכסים (איור 13:15, 16). כן נמצאה כמות רבה של שברי גוף מצולעים של

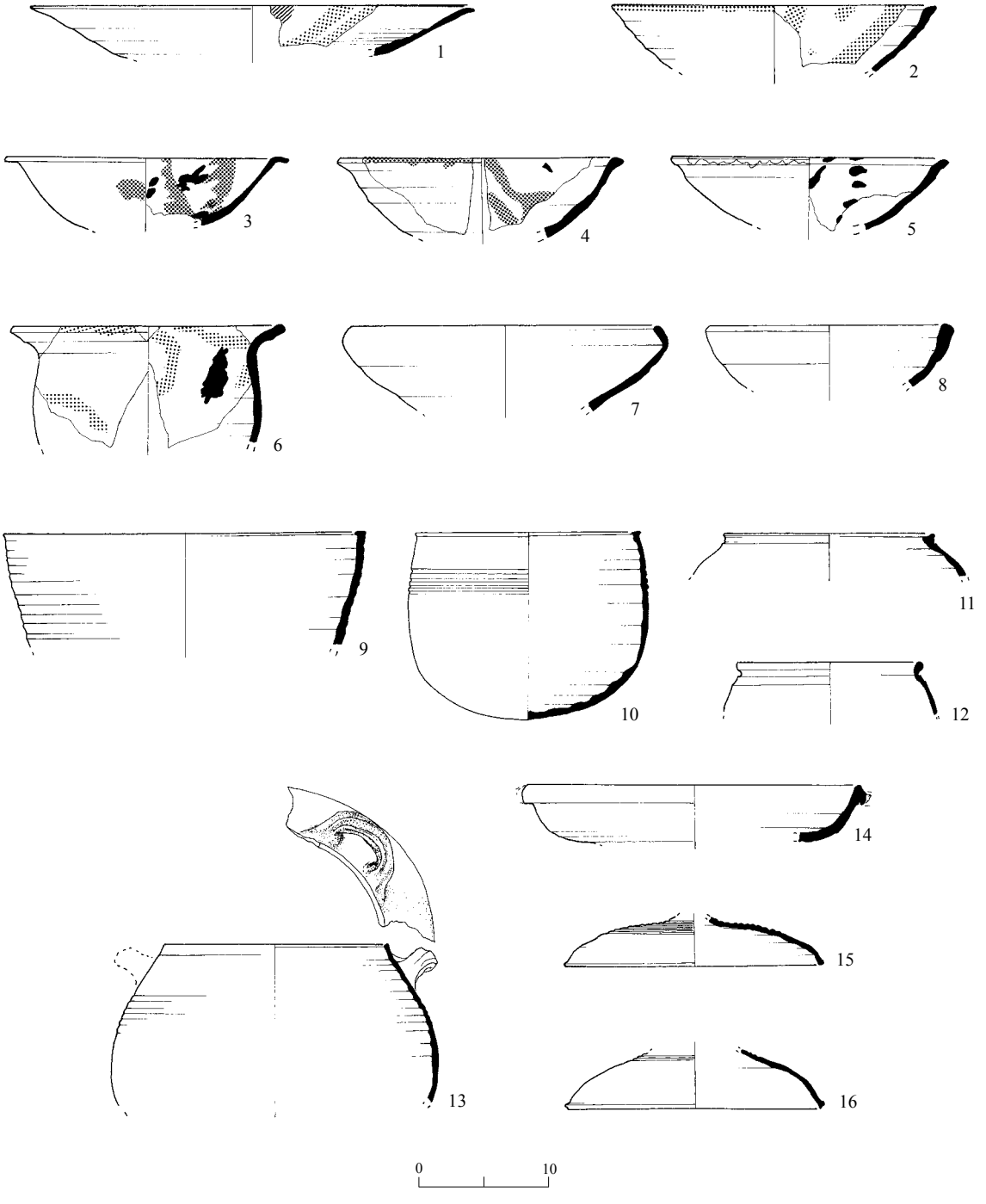

איור 13. ממצא כלי החרס משכבה Iב.

איור 13

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	3312/9	442	טין צלהב, זיגוג שקוף בפנים עם פסים ירוקים	Avissar 1996: Fig. XIII.12, Type 12:2
2	קערה	5041/4	521	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג כחול	אבישר תשנ״ז: איור 15:2 לרר תשס״ב: איור 2:86
3	קערה	3312/5	442	טין צלהב, זיגוג חום בפנים ובחוץ עם פסים ירוקים	גולן תשס״ג: איור 9:99 Avissar 1996: Fig. XIII.7, Type 7:2 Avissar 2003: Pl. 19.1:2
4	קערה	3306/1	368	טין צלהב, משח בפנים ועליו זיגוג כחול וצהוב	אבישר תשנ״ז: איור 12:2 לרר תשס״ב: איור 2:86 Avissar 1996: Fig. XIII.2, Type 2 Cohen-Finkelstein 1997: Fig. 3:5
5	קערה	1097/1	122	טין צלהב, חיפוי בפנים ועליו זיגוג שקוף עם כתמים אפורים	אבישר תשנ״ז: איור 12:2 אייש תשס״א: איור 4:126 Avissar 1996: Fig. XIII.2, Type 2
6	קערה	3233/1	394	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג כחול־שחור, ובחוץ זיגוג גלי בירוק	Cohen-Finkelstein 1997: Fig. 2:18
7	קערה	3312/7	442	טין צלהב	איזנברג ועובדיה תשנ״ח: איור 2:14 פארן תש״ס: איור 1:187 לרר תשס״ב: איור 5:86 Baramki 1944: Fig. 12:10 Magness 1993:198–199, FBW Bowls Form 2B
8	קערה	1348	227	טין חום־שחור	Brosh 1986: Fig. 2:17
9	סיר בישול	1432/1	273	טין חום־אדמדם	אייש תשס״א: איור 6:126 אבנר תשנ״ו: איור 9:126
10	סיר בישול	3022	309	טין חום־שחור	רול ואיילון 1989: איור 2:118
11	סיר בישול	3239	399	טין חום־אדמדם	גודוביץ תשנ״ח: איור 22:98 McNicoll and Walmsley 1982:9:3 Smith, McNicoll and Watson 1992: Pls. 111:2, 115:11 Ben-Arieh 1997: Pl. XII:17, 18
12	סיר בישול	3312/10	442	טין חום־אדמדם	Avissar 1996: Fig. XIII.92, Type 5:2
13	סיר בישול	3312/11	442	טין חום־אדמדם	גודוביץ תשנ״ח: איור 12:89, 13 פריאל תשנ״ט: איור 7:157
14	מחבת	3126/2	332	טין אדום, זיגוג שקוף בפנים, בתחתית, חום־אדום	
15	מכסה	3312/3	442	טין חום כהה מאוד	אביעם וגצוב תשנ״ח: איור 7:9
16	מכסה	3073	371	טין חום־אדמדם	אייש תשס״א: איור 9:126

קנקנים מטין בהיר המעוטרים בסרוק (איורים 14; 20:15), פכים מתכתיים מטין בהיר (איור 26–21:15) ונרות (איור 16). כן נמצאו חמישה מטבעות מהתקופה האומיית (ר׳ Kool, this volume: Nos. 10–13, 15): אחד במילוי לוקוס 373 מעל רצפת מתקן 314; אחד במילוי לוקוס 323 מעל רצפה 491; והשאר במילוי לוקוסים 439 ו־354 מעל רצפה 421.

מהתקופות הרומית והביזנטית התגלו סירי בישול (ר׳ איור 1:19), קנקנים (ר׳ למשל איור 4:19, 5)

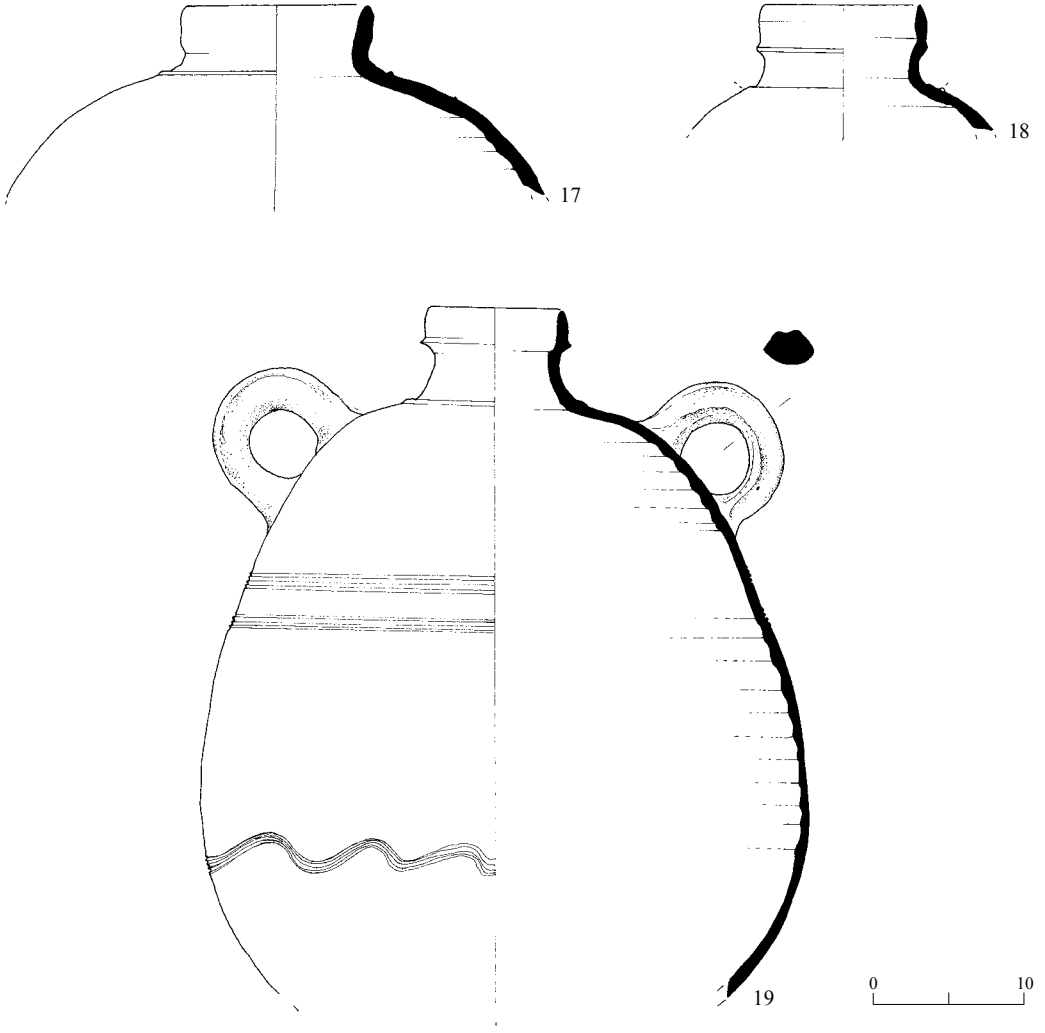

איור 14. ממצא כלי החרס משכבה Iב.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
17	קנקן	1492	189	טין ורדרד	Avissar 1996: Fig. XIII.111, Type 1:2
18	קנקן	3307/11	442	טין צלהב	רול ואיילון 1989 : איור 6:115 איילון תשנ״ח : איור 1:6 אבשלום־גורני 2002 : איור 1:24
19	קנקן	1301	194	טין ורדרד, עיטור סרוק בקווים ישרים וגליים על הגוף	רול ואיילון 1989 : איור 6:115 איילון תשנ״ח : איור 1:6 Crowfoot and Fitzgerald 1929: Pl. XVI:34

וארבעה מטבעות (ר׳ Kool, this volume): שלושה מהתקופה הרומית המאוחרת (מס׳ 1, 2, 5) במילויים 305, 354 ו־296 בהתאמה, ששייכותם לשכבה זו אינה ודאית, ואחד מהתקופה הביזנטית (מס׳ 9) במילוי 300 הצמוד למתקן 309. מהתקופה העות׳מאנית נמצאו קערות מטיפוס כלי עזה (ר׳ איור 1:20—3) וספל (ר׳ איור 6:20).

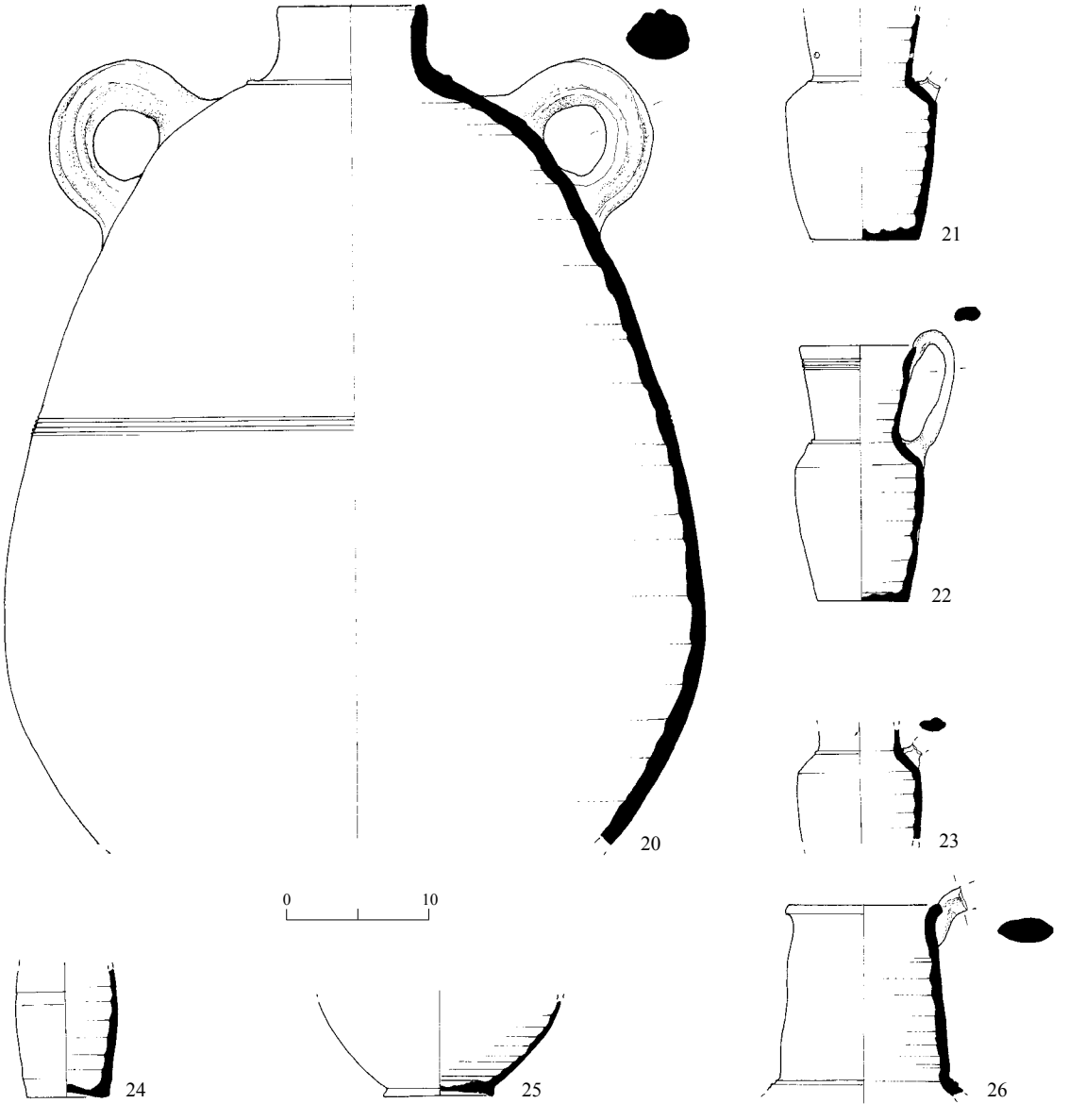

איור 15. ממצא כלי החרס משכבה I ב.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
20	קנקן	3055	354	טין חום, עיטור סרוק בקווים ישרים על הגוף	אבישר תשנ״ז: איור 7:2 גרינהוט תשנ״ח: איור 10:36 איזנברג ועובדיה תשנ״ח: איור 10:16 אבשלום־גורני 2002: איור 2:25 Magness 1993:227–228, Form 6A
21	פך	1262	168	טין צלהב מפולם היטב חור תיקון בצוואר	מטנס תשס״ג: איור 10:104 Brosh 1986: Fig. 1:8
22	פך	3023	309	טין צלהב מפולם היטב	Brosh 1986: Fig. 1:8
23	פך	3312/12	442	טין צלהב מטין מפולם היטב	
24	פך	3307/10	442	טין צלהב מפולם היטב	de Vaux and Stève 1950: Pl. C:8
25	פך	3312/6	442	טין צלהב מפולם היטב	Brosh 1986: Fig. 1:14
26	פך	1263	168	טין צלהב מפולם היטב	

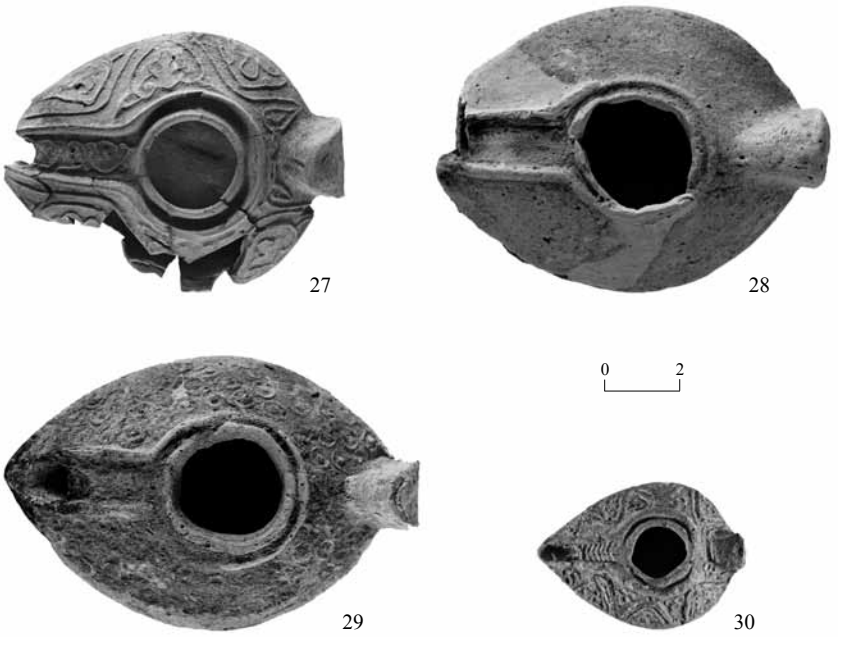

איור 16. ממצא כלי החרס משכבה Iב.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
27	נר	3050	309	טין ורוד	Rosenthal and Sivan 1978: No. 551 Baramki 1944: Pl. XVIII:5
28	נר	1170	158	טין צלהב	ישראלי ואבידע: מס׳ 464–469
29	נר	3109	314	טין צלהב	ר׳ מס׳ 28
30	נר זעיר	3109/1	312	טין ורדרד	Rosenthal and Sivan 1978: Nos. 566, 567 Baramki 1944: Pl. XVII:4

שכבה Iא

מבחינה אדריכלית וקירמית שלב זה הוא המשכו הרצוף של שלב Iב, אף כי במבנה נערכו שינויים אחדים (תוכנית 2). החצר הקטורה (L721) הוקטנה על ידי בניית קירות 611, 607 ו־609. הקיר הצפוני של המבנה משלב Iב (W606) בוטל ובמקומו נבנה קיר עבה יותר מדרום (W629). שטח החצר היה עתה כ־9.3 × 9.3 מ׳; פינתה הדרומית־מערבית שמרה על מקומה המקורי. בתוך החצר נמצאו שני בדלי קירות (W610, שנבנה על גבי התעלה מהשלב הקודם, ו־W612) שתחמו אולי מרחבים פנימיים (L477 ו־L478). קירות אלה וכן קיר 609 בנויים אבני גוויל במגוון גדלים ללא חומרי מליטה. מרצפת חדר 478 (L705) שרד קטע עשוי אבני גוויל במגוון גדלים.

מערך החדרים באגף המערבי שונה: נבנה קיר חדש (W461), שביטל את החלוקה הקודמת ויצר מרחב רוחב אחד (L707) ובו חדרון שלו רצפת אבן (L708) — שימוש חוזר ברצפת מסדרון 645 משכבה Iב. קירות החדרון (W462, W460; גובה השתמרות 0.22 מ׳ ו־0.48 מ׳ בהתאמה) בנויים אבני גוויל ללא חומרי מליטה, וייתכן שהוא שימש מחסן.

מתקן 309 בפינה הצפונית־מערבית של החצר ומתקנים 352/314 שמחוץ לה ממערב המשיכו כנראה לשמש גם בשלב זה, ואילו בור 442 יצא מכלל שימוש ומולא באדמה, אבנים וחרסים, ומעליו נבנה משטח מאבני גוויל בגדלים אחדים (L369; 1.11 × 3.00 מ׳).

בין האגף המערבי לבין החצר לא נמצאו כל שרידים אדריכליים, למעט בדל קיר (W480). טיבו של חלק זה במבנה לא הוברר ואפשר שהיה במקום מחסן או משטח עבודה. בין הקיר הדרומי של החצר (W611) לבין הקיר החיצון של המבנה (W457) נמצא בדל קיר (W497) שתחם אולי חדר (L479); לא נמצאה בו רצפה.

מכלול החדרים שנמצא מצפון למבנה וממערב לו (305 ו־436) המשיך לשמש ללא שינוי. מצפון־

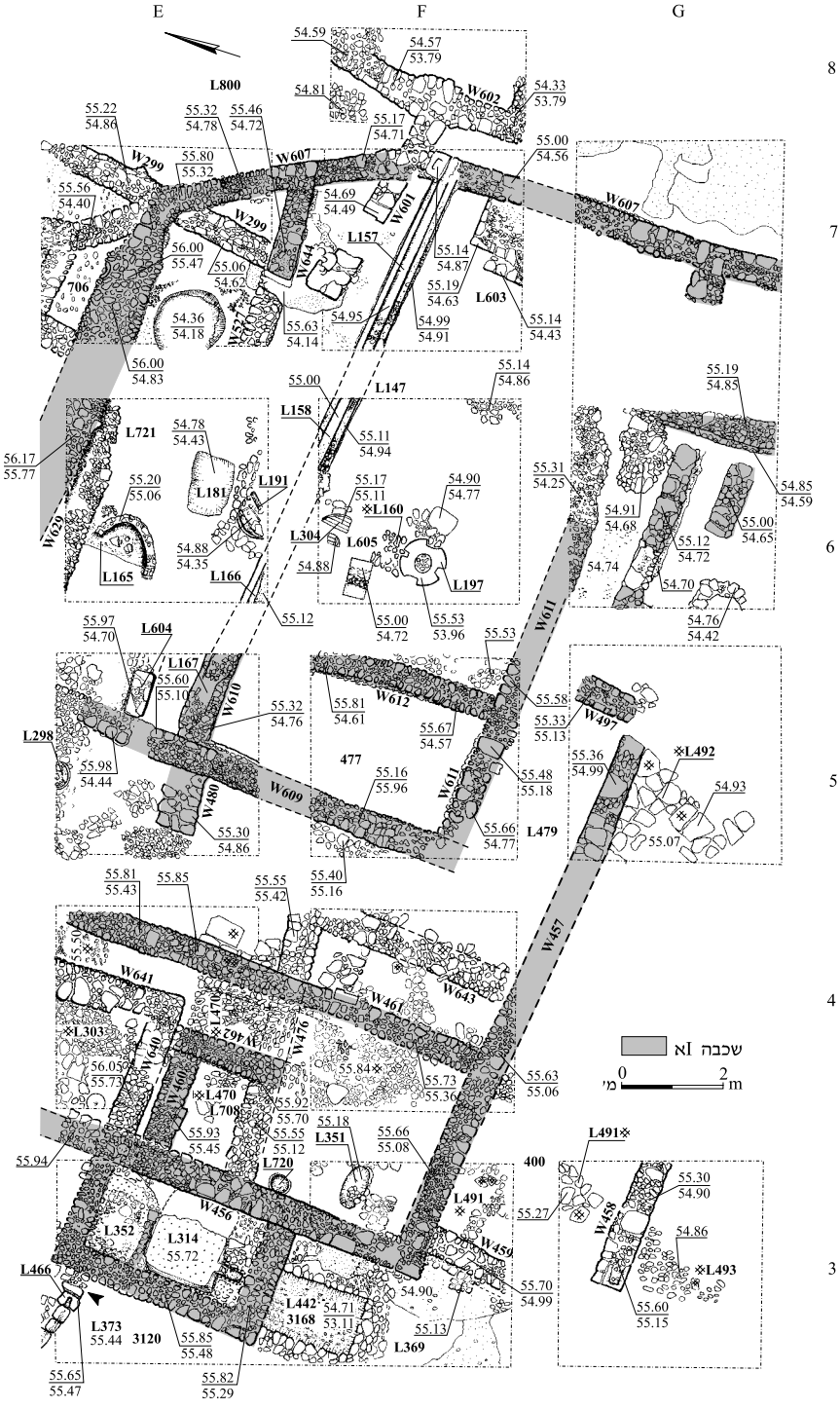

תוכנית 2. שכבה Iא, תוכנית וחתך.

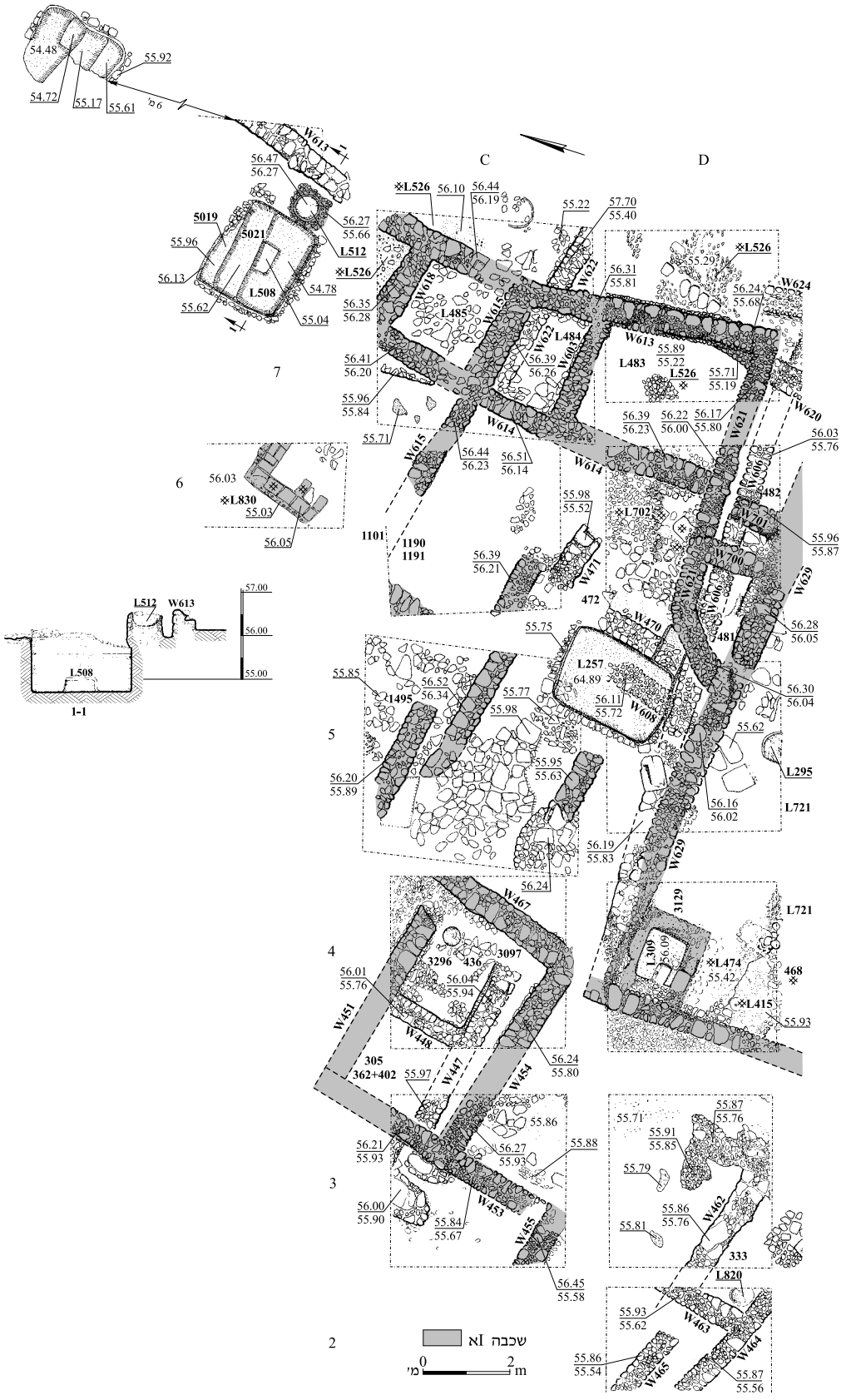
C
D
7
6
5
4
3
2
1-1
L512
W613
L508
5019
5021
L526
L485
L484
L483
W618
W615
W614
W622
W603
W625
W624
W620
W621
W606
W701
W700
W629
W470
W471
W608
W467
W451
W448
W447
W454
W453
W455
W462
W463
W464
W465
L830
L702
L257
L295
L721
L309
L474
L415
L820
1101
1190
1191
1495
472
482
481
3129
3296
436
3097
305
362+402
333
468
שכבה I א
מ' 0 2 m

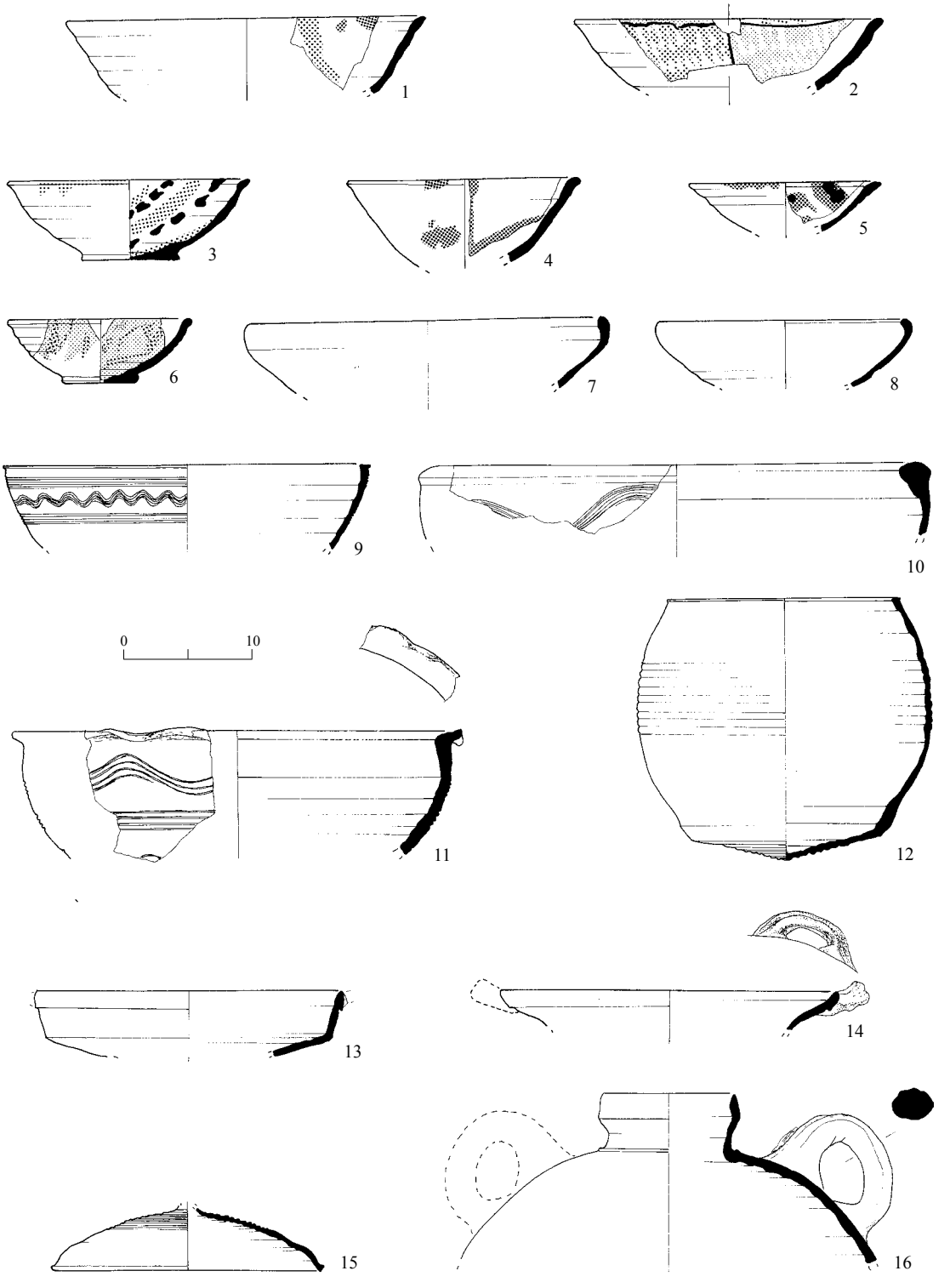

איור 17. ממצא כלי החרס משכבה Iא.

◀ איור 17

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	3073/3	371	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג שקוף עם כתמים כחולים	לרר תשס״ב: איור 4:86
2	קערה	284	284	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג כחול עם פס שחור על השפה ורצועות צהובות	אבישר תשנ״ז: איור 15:2 לרר תשס״ב: איור 2:86
3	קערה	3182	345	טין צלהב, משח לבן בפנים ועליו זיגוג שקוף עם רצועות ירוקות וכתמים שחורים	Avissar 1996: Fig. XIII.4, Type 4:1 and Photos XIII.5–6, Type 4
4	קערה	1478/6	284	טין צלהב, משח בפנים ועליו זיגוג כחול	ר׳ מס׳ 1
5	קערה	1490/2	284	טין צלהב, משח בפנים ועליו זיגוג צהוב עם רצועות ירוקות וכתמים שחורים	אבישר תשנ״ז: איור 12:2 לרר תשס״ב: איור 4:86 גולן תשס״ג: איור 8:99
6	קערה	1447	272	טין צלהב, זיגוג כחול וצהוב	
7	קערה	3086/5	326	טין ורדרד	גולן תשס״ג: איור 6:99
8	קערה	3086/4	326	טין צלהב	איזנברג ועובדיה תשנ״ח: איור 2:14 גליק וג׳מיל תשנ״ז: איור 1:134 Baramki 1944: Fig. 12:10 Magness 1993:198–199, FBW Bowls Form 2B:6, 7
9	קערה	5034 + 5042 + 5043	519/14 ו־520	טין חום־אדמדם, עיטור דגם סרוק של קווים ישרים וגליים	Magness 1993:206–207, Form 2A
10	קדרה	3160/5	345	טין אדמדם, עיטור דגם סרוק גלי	Magness 1993:210–211, Incurved Rim:3 Avissar 1996: Fig. XIII.79. Type 26:2
11	קדרה	3234/2	393	טין חום, עיטור דגם סרוק של קווים ישרים וגליים ועל השפה עיטור פלסטי גלי	Magness 1993:208, Form 2B
12	סיר	1472/1	284	טין חום־שחור כהה	רול ואיילון 1989: איור 2:118
13	מחבת	1048/3	140	טין חום־אדמדם כהה, זיגוג חום־אדמדם כהה בפנים על תחתית הכלי	Brosh 1986: Fig. 4:15 Avissar 1996: Fig. XIII.100, Type 13
14	מחבת	1490/6	284	טין חום־אדמדם כהה, זיגוג חום־אדום כהה בפנים על תחתית הכלי	
15	מכסה	1276/3	189	טין חום־אדום כהה	אביעם וגצוב תשנ״ח: איור 7:9
16	קנקן	1493	196	טין חום־כתום מטין מפולם היטב	רול ואיילון 1989: איור 6:115 איילון תשנ״ח: איור 1:6 Crowfoot and Fitzgerald 1929: Pl. XVI:34

מזרח למבנה ולאורכו נחשפה קבוצת חדרים (L706, L481 ו־L482) שקירותיהם נבנו בבנייה יבשה מאבני גוויל בכמה גדלים. מצפון לחדרים אלה נוספה שורה של שלושה חדרים (L483, L484 ו־L485) וממזרח להם רצפה 526 העשויה אבני גוויל. מצפון לחדרים אלה נחשף תנור קטן (L512; 0.6 מ׳ קוטר, גובה השתמרות 0.2 מ׳). לא ברור אם התנור הוציא מכלל שימוש את המקווה, אולם ברור שהוא מאוחר לו. בתנור נמצאו שברי גוף מצולעים של קנקנים וסירי בישול, שאי אפשר היה לתארכם במדויק. נוסף על שרידים אלה התגלו כמה בדלי קירות מצפון למבנה ומדרום לו, שזיקתם הסטרטיגרפית אינה ודאית והם משויכים לשכבה זו רק על סמך השערה (תוכנית 2).

הממצא (איורים 17–20)

הממצא הקירמי משלב זה זהה לממצא מן השלב הקודם. נמצאה כמות רבה מאוד של חרסים שרובם מתוארכים לתקופה האסלאמית הקדומה, בעיקר למאות הח׳–הי׳ לסה״נ. הממצא כולל קערות

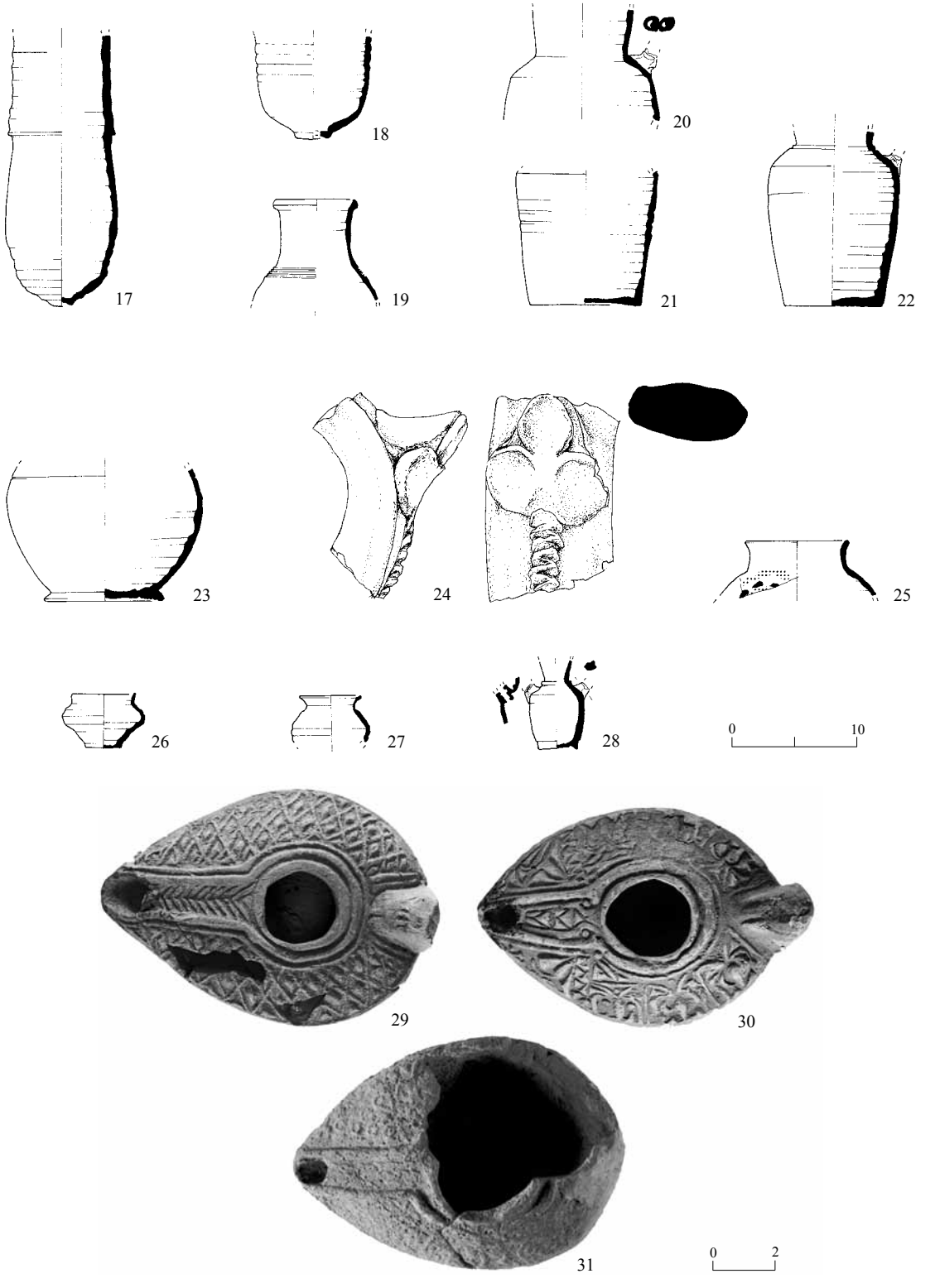

איור 18. ממצא כלי החרס משכבה Iא.

◀ איור 18

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור	הקבלות
17	קנקן אנטיליה	3251	398	טין צלהב מפולם היטב	ישראל, נחליאלי ובן־מיכאל תשנ״ה: איור 14:6 רול ואיילון 1989 : איור 1:212 Ayalon 2000: Fig. 3:5
18	קנקן אנטיליה	3006	302	טין צלהב מפולם היטב	רול ואיילון 1989 : איור 2:212
19	קנקן	1478	284	טין חום כהה	
20	פך	1408/1	260	טין צלהב מפולם היטב	
21	פך	5017/6	504	טין צלהב מפולם היטב	de-Vaux and Stève 1950: Pl. C:16 Brosh 1986: Fig. 1:12
22	פך	3076	371	טין צלהב מפולם היטב	de-Vaux and Stève 1950: Pl. C:19 Brosh 1986: Fig. 1:8
23	פך	1490/7	284	טין צלהב מפולם היטב	Brosh 1986: Fig. 1:14
24	ידית של פך	3250/1	394	טין צלהב מפולם היטב ועיטור טבוע	
25	קנקן קטן	1440	272	טין צלהב, זיגוג שקוף בחוץ עם כתמי צבע ירוק־כחול	Avissar 1996: Fig. XIII.144, Type 18:2
26	קערית זעירה	3007	301	טין צלהב	איזנברג ועובדיה תשנ״ח: איור 1:14
27	קערית זעירה	5017/2	504	טין צלהב	
28	קנקנית זעירה	1467	284	טין צלהב מפולם היטב	
29	נר	1141	133	טין צלהב, מעוטר בדגם מעוינים ונקודות וכף תמר בתעלה	Rosenthal and Sivan 1978: No. 558 Avissar 1996: Photo XV.9, No. 19
30	נר	5005	504	טין צלהב, מעוטר בחיקוי לכתב ערבי	Rosenthal and Sivan 1978: No. 551
31	נר	3258	409	טין צלהב	Rosenthal and Sivan 1978: No. 558

מזוגגות (איור 17:1–6), קערות רגילות, שחלקן מעוטר בדגם סרוק ובקווים ישרים וגליים (איור 17:7–9), קדרות (איור 17:10, 11) המעוטרות בעיטור סרוק בקווים ישרים וגליים, סירי בישול (איור 17:12) עמוקים בעלי דופן דקה, מחבתות (איור 17:13, 14), מכסים (איור 17:15), קנקנים מטין בהיר (איור 17:16), קנקני אנטיליה (איור 18:17, 18), פכים ׳מתכתיים׳ מטין בהיר (איור 18:20–24), כלים ווטיביים זעירים (איור 18:25–28), אשר ייתכן כי שימשו לאגירת משחות רפואיות (Hershkovitz 1986) או צעצועים, וכן נרות (איור 18:29–31). כלי זכוכית אחד (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: מס׳ 9) נמצא במילוי בלוקוס 135 ליד קירות 480 ו־609. נמצאו שני מטבעות מהתקופה העבאסית (ר׳ Kool, this volume): האחד (מס׳ 14) בלוקוס 358 שהיה מילוי מעל רצפה 369, והשני (מס׳ 16) במילוי לוקוס 134 שמצפון לקיר 480.

כן התגלו כלי חרס מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית: סירי בישול (איור 19:2), מכסה (איור 19:3), קנקני עזה (איור 19:4–8) ונר (איור 19:9). מתקופות אלה נמצאו ארבעה מטבעות (ר׳ Kool, this volume): אחד מהתקופה הרומית המאוחרת (מס׳ 3) במילוי לוקוס 315 מעל רצפה 708, ושלושה מהתקופה הביזנטית (מס׳ 5–7) במילוי לוקוסים 104 ו־127 בחדר 486. כן נמצא באותו לוקוס מטבע אחד מהתקופה הממלוכית (מס׳ 17). מהתקופה העות׳מאנית נמצאו קערות מטיפוס כלי עזה (איור 20:4, 5) וספל מזוגג (איור 20:7).

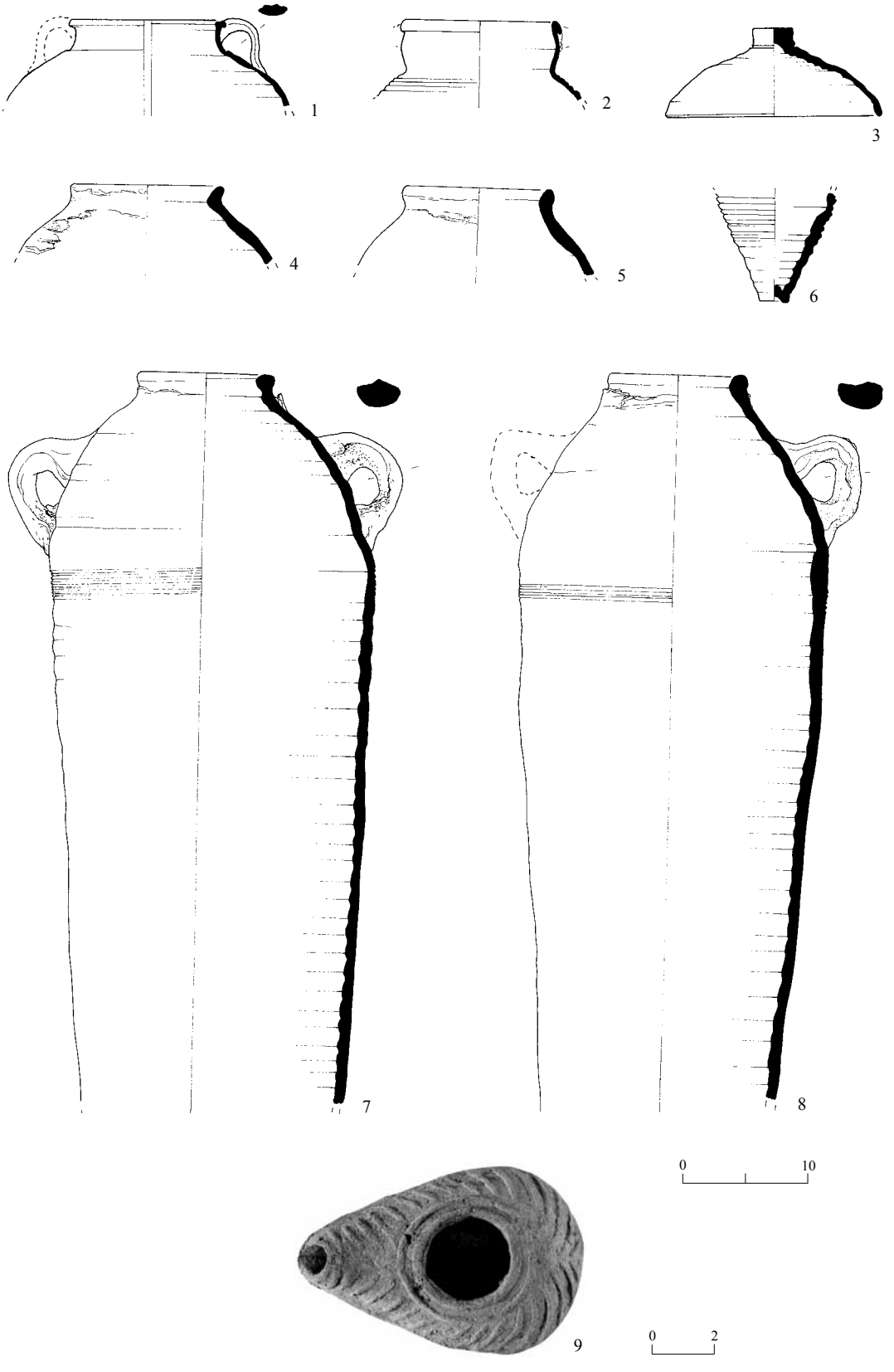

איור 19. ממצא כלי החרס מן התקופות הרומית והביזנטית משכבות Iב, Iא.

איור 19

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	שכבה	תיאור	הקבלות
1	סיר בישול	3312/8	442	Iב	טין חום־אדמדם	Tushingham 1985: Fig. 370:37
2	סיר בישול	1459/1	272	Iא	טין חום־אדום כהה מפולם היטב, ללא גריסים	פורת ולוי תשנ״ג: איור 2:5 Meyers 1976: Pl. 7.14:15, 18 Watson 1992: Fig. 1:6 Silberstein 2003: Pl. V:5
3	מכסה	5006	504	Iא	טין ורדרד	Adan-Bayewitz 1986: Fig. 1:13 Bar-Nathan and Adato 1986: Fig. 1:9
4	קנקן	5034/2	514	Iב	טין חום, גושי טין דבוקים סביב השפה	זמר תשל״ח: לוח 49:18 Johnson and Stager 1995: Fig. 6.1A Majcherek 1995: Pls. 3–9
5	קנקן	1433	273	Iב	טין חום, גושי טין דבוקים סביב השפה	ר׳ מס׳ 4
6	קנקן	5051/5	520	Iא	טין חום, גושי טין דבוקים סביב השפה	נחשוני תש״ס: איור 18:5 Adan-Bayewitz 1986: Fig. 1:13 Majcherek 1995:169, Pl. 7
7	קנקן	1429	229	Iא	טין חום, גושי טין דבוקים סביב השפה	ר׳ מס׳ 6
8	קנקן	1494	196	Iא	טין חום, גושי טין דבוקים סביב השפה	ר׳ מס׳ 6
9	נר	5016	504	Iא	טין חום־אדום, על החרטום דגם של כף תמר	Rosenthal and Sivan 1978: No. 479

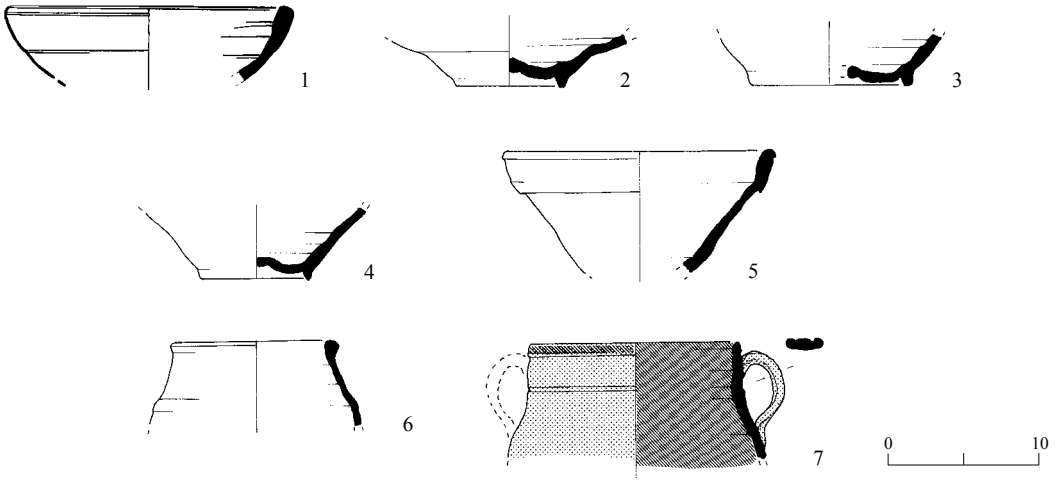

איור 20. ממצא כלי החרס מהתקופה העות׳מאנית משכבות Iב, Iא.

◀ איור 20

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	שכבה	תיאור
1	קערה	1348	227	Iב	טין שחור־אפור, מפולם היטב
2	קערה	1348/1	227	Iב	טין שחור־אפור, מפולם היטב
3	קערה	1114/1	122	Iב	טין שחור־אפור, מפולם היטב
4	קערה	1080/3	121	Iא	טין שחור־אפור, מפולם היטב
5	קערה	1080	121	Iא	טין שחור־אפור, מפולם היטב
6	ספל	1114/3	122	Iב	טין שחור־אפור
7	ספל	1048/3	140	Iא	זיגוג צהוב־כתום בפנים ובחוץ

סיכום

כל החפירות שבוצעו עד כה בח׳רבת דיראן של התקופה האסלאמית הקדומה (שכבות I, II בחפירה זו) מצביעות על כך שהאתר השתרע על שטח של כ־60 דונם (ר׳ איור 1). האתר ניזוק קשה במרוצת הזמן ולא ניתן לשרטט תוכנית אדריכלית שלמה וברורה של השרידים במקום.

למרות השרידים הדלים של שכבה II נראה כי במקום התקיימה פעילות תעשייתית בתוך שטח פתוח — אולי חצר של מבנה גדול שסביבו חדרים ששימשו לאחסון, לאגירה ולמגורים. המתקנים שימשו להפקת שמן, לעיבוד מתכות ולמלאכות נוספות. גם הכמות הרבה של שברי הקנקנים (שרובם לא היה ראוי לציור) מעידה על מלאכה מסוג זה. הממצא כלל חלקים של בית בד — רחיים אופקיים לריסוק זיתים, משקולות לבורג, שתי אומנות ששימשו כנראה לעיגון קורת המכבש — וכן תנור, בור עמידה לנפח והרבה חלקי מתכת, בעיקר ברזל.

מצב השתמרותה של שכבה Iב היה טוב למדי ואפשר הבנה טובה יותר של השרידים. באתר הוקם מבנה שממנו שרדו כמה חדרים, ובעיקר חצר גדולה ובה תעלה מטויחת ומתקנים ששימשו למלאכה כלשהי. בחפירה קודמת שנערכה בדרום־מערב האתר (Roll and Ayalon 1981) נחשפה תעלה מטויחת דומה שנמשכה כנראה אף היא מראש הגבעה (איילון 1995: 19–20). קנקני אנטיליה (איור 18: 17, 18) שנמצאו באתר מעידים על קיומה של באר אנטיליה שהיתה כנראה בראש הגבעה, ושימשה מקור המים לאתר. בשכבה Iא, נמשך השימוש במבנה של השלב הקודם והוכנסו בו שינויים ותוספות שהקטינו את שטח החצר.

ממצא כלי החרס, הזכוכית והמטבעות מאפשר לתארך את המכלול על שני שלביו לתקופה האסלאמית הקדומה, בעיקר למאות הח׳–הי׳ לסה״נ (התקופות האומיית והעבאסית). הממצא הקירמי משכבות II ו־I אחיד למדי ורובו מהתקופה האמורה, למעט מספר קטן של חרסים קדומים ומאוחרים יותר (איורים 19, 20). מאחר שבשטח שנחפר בראש הגבעה לא התגלו שרידים אדריכליים שניתן לתארכם בוודאות לתקופה הביזנטית, סביר להניח שאנשי התקופה האסלאמית הקדומה הרסו את המבנים הקדומים כדי לבנות את כפרם.

הממצא הקדום, שהתגלה שלא באתרו, חשוב משני היבטים: לראשונה התגלה באתר ממצא מובהק מימי הבית השני: נר מקורצף ושברים של כלי אבן. אלה, והמקווה (גם אם זמנו מאוחר יותר), מלמדים שבמקום חיתה אוכלוסייה יהודית. הנר השומרוני מן המאות הז׳–הח׳ לסה״נ רומז גם על קיומה של אוכלוסייה שומרונית בתקופה זו. התמונה העולה מתוצאות החפירה מלמדת כי האוכלוסייה שחייתה בח׳רבת דיראן בתקופה האסלאמית הקדומה התפרנסה משילוב של ענפי חקלאות ומלאכה.

הערות

[1] החפירה נערכה בחודשים יולי–אוגוסט 1995 מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-2328) ובמימון חברת נתנאל, בניהולה של המחברת ובהנחיית מ׳ פיילשטוקר שעל כך נתונה לו תודתי. סייעו ל׳ זק ור׳ חיים (ניהול שטחים), י׳ וטקין ופ׳ גרטופסקי (מדידות), ר׳ גראף וד׳ חנן (שרטוט), צ׳ שגיב (צילום), מ׳ שויסקיה־ארנוב (ציור ממצא), י׳ דריי (מגלה מתכות) וא׳ אלטמרק (ניקוי מתכות). תודה מיוחדת לא׳ איילון אשר סייע רבות בהכנת המאמר.

[2] לא לכל האתרים שנחפרו בסביבה אשר נזכרים כאן פורסמה נקודת ציון; אלה אינם מופיעים באיור מס׳ 1.

הפניות

אביעם מ׳ וגצוב נ׳ תשנ״ח. נפחייה מן התקופה הביזאנטית בחורבת עובש. **עתיקות** 36: 63–83.

אבישר מ׳ תשנ״ז. הקרמיקה של ח׳רבת בירה. בתוך ז׳ ספראי, א׳ פרידמן וי׳ שוורץ, עורכים. **חקרי ארץ, עיונים בתולדות ארץ־ישראל מוגשים לכבוד פרופסור יהודה פליקס**. רמת גן. עמ׳ 109–251.

אבנר ר׳ תשנ״ו. ח׳ ג׳נבא א־תחתא. **חדשות ארכיאולוגיות** קד: 103–105.

אבשלום־גורני ד׳ 2002. חפירות בח׳רבת אל שביכה — כלי החרס. בתוך צ׳ גל עורך. **ארץ צפון: קובץ מחקרים בארכיאולוגיה של הגליל**. חיפה. עמ׳ 226–245.

איזנברג ע׳ ועובדיה ר׳ תשנ״ח. מנזר ביזאנטי במבוא מודיעין. **עתיקות** 36: *1–*19.

איילון א׳ 1995. ממצאים ארכיאולוגיים בתחומי רחובות, ראשל״צ ונס־ציונה. בתוך ש׳ אהרוני ומ׳ אהרוני, עורכים. **אישים ומעשים בראשל״צ, רחובות, נס ציונה והסביבה**. כפר סבא. עמ׳ 14–20.

איילון א׳ תשנ״ח. כפר סבא הקדומה לאור ממצאי החפירות האחרונות. **עתיקות** 34: 20–107.

אייש ע׳ תשס״א. רמלה (ב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 112: 87–88.

בושנינו א׳ תשנ״ח. ח׳ דיראן (ב). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 129–130.

ביליג י׳ תשנ״ה. ח׳ המוצה. **חדשות ארכיאולוגיות** קג: 71–72.

גודוביץ ש׳ תשנ״ח. רעננה, ח׳ עזון. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 61–64.

גולן ס׳ תשס״ג. רמלה (א). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 78–79.

גורין־רוזן י׳ כרך זה. כלי הזכוכית מח׳רבת דיראן, רחובות.

גליק ד׳ וג׳מיל ד׳ תשנ״ז. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 77–78.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988–1990. **עתיקות** 34: 121–172.

זוסמן ו׳ תשכ״ט. מערת קברים עתיקה ברחובות. **עתיקות** ה: 69–71.

זמר א׳ תשל״ח. **קנקני אגירה בסחר הימי הקדום**. חיפה.

ישראלי י׳ ואבידע א׳ 1987. **נרות חרס מארץ־ישראל אוסף לואיס וכרמן וורשאו**. ירושלים.

ישראל י׳, נחליאלי ד׳ ובן־מיכאל י׳ תשנ״ז. אתר נחל לענה: חווה מן התקופה האסלאמית הקדומה בהר הנגב. **עתיקות** 30: 67*–78*.

לרר י׳ תשס״ב. כפר סבא. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 57–59.

מזור ג׳ תשנ״ו. מערת קולומבריום בראס א־שייח׳. **עתיקות** 29: *51–*55.

מטנס א׳ תשס״ג. רחובות. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 82–84.

נדלמן י׳ תשנ״ח. ח׳ דיראן (א). **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 128.

נחשוני פ׳ תש״ס. אתר מהתקופה הביזאנטית מצפון לשכונת מגדל, אשקלון. **עתיקות** 38: *99–*111.

פארן נ״ש תש״ס. חורבת פטיש. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111: 117–122.

פורת י׳ ולוי י׳ תשנ״ג. מע׳אר א־שרף. **עתיקות** 22: *29–*42.

פריאל מ׳ תשנ״ט. רמלה (ב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 109: 101–102.

פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

קוגן־זהבי א׳ תש״ס. רחובות, ח׳ דיראן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111: 77–78.

קוגן־זהבי א׳, בדפוס. שרידי יישוב מהתקופה האסלאמית הקדומה וקבר מהתקופה ההלניסטית/הרומית בח׳רבת דיראן. **עתיקות**.

רול י׳ ואיילון א׳ 1980. שתי גתות יין גדולות באיזור גבעות החמרה בארץ ישראל. **נופים** 7: 13/14–26.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון**. תל אביב.

Adan-Bayewitz D. 1986. The Pottery from the Late Byzantine Building (Stratum 4) and Its Implications. In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 90–129.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee*. Ramat Gan.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. 2003. Early Islamic through Mamluk Pottery. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem*. Jerusalem. Pp. 433–446.

Ayalon E. 2000. Typology and Chronology of Water-Wheel (Saqiye) Pottery Pots from Israel. *IEJ* 50: 216–226.

Bar-Nathan R. and Adato M. 1986. Byzantine Pottery (Stratum 5). In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 132–136.

Baramki D.C. 1944. The Pottery from Kh. El Mefjar. *QDAP* 10:65–104.

Ben-Arieh R. 1997. The Roman, Byzantine and Umayyad Pottery. In Y. Hirschfeld. The Roman Baths of Hammat Gader: Final Report. Jerusalem. Pp. 347–382.

Brosh N. 1986. Ceramic Remains: Pottery of the 8th–13th Centuries C.E. (Strata 1–3). In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 66–129.

Cahill J.M. 1992. Chalk Vessel Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods. In A. De Groot and D.T. Ariel eds. *City of David*

Excavations Final Report III (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 190–274.

Cohen-Finkelstein J. 1997. The Islamic Pottery from Khirbet Abu-Suwwana. *'Atiqot* 32:19*–34*.

Crowfoot J.W. and Fitzgerald G.M. 1929. *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927* (PEF Annual V). London.

Frankel R., Avitsur S. and Ayalon E. 1994. *History and Technology of Olive Oil in the Holy Land.* Arlington and Tel Aviv.

Hershkovitz M. 1986. Miniature Ointment Vases from the Second Temple Period. *IEJ* 36:45–51.

Johnson B. and Stager L.E. 1995. Ashkelon Wine Emporium of the Holy Land. In S. Gitin ed. *Recent Excavations in Israel, A View to the West*. Winona Lake. Pp. 95–105.

Kool R. This volume. The Coins from Khirbat Deiran, Reḥovot.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 C.E.* Sheffield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Miynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean: Advanced Scientific Studies (Acts of the II Nieborow Pottery Workshop).* Warsaw. Pp. 163–178.

McNicoll A. and Walmsley A. 1982. Pella/Fahl in Jordan during the Early Islamic Period. In A. Hdadi ed. *Studies in the History and Archaeology of Jordan* 1. Amman. Pp. 339–345.

Meyers E.M. 1976. *Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema', Upper Galilee, Israel 1970–1972.* Durham, NC.

Neidinger W. 1982. A Typology of Oil Lamps from the Mercantile Quarter of Antipatris. *Tel Aviv* 9:157–169.

Roll I. and Ayalon E. 1981. Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel. *PEQ* 113: 111–125.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Scanlon G.T. 1986. *Fustat Expedition Final Report* I: *Catalogue of Filters*. Winona Lake.

Silberstein N. 2003. Hellenistic and Roman Pottery. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem.* Jerusalem. Pp. 420–469.

Smith R.H., McNicoll A. and Watson P. 1992. The Byzantine Period. In A.W. McNicoll, P.C. Edwards, J. Hanburg-Tenison, J.B. Hennessy, T.F. Potts, R.H. Smith, A. Walmsley and P. Watson eds. *Pella in Jordan* 2. Sydney. Pp. 145–181.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Watson P.M. 1992. Change in Foreign and Regional Economic Links with Pella in the Seventh Century A.D.: The Ceramic Evidence. In P. Canivet and J.P. Rey-Coquais eds. *La Syrie de Byzance a l'Islam VIIe–VIIIe Siècles.* Damas. Pp. 233–248.

de Vaux R. and Stève A.M. 1950. *Fouilles a Qaryet el 'Enab', Abu Gosh, Palestine.* Paris.

Building Remains and Industrial Installations from the Early Islamic Period at Khirbat Deiran, Reḥovot

Aviva Bouchenino

(Pp. 119–144)

In July–August 1995 a salvage excavation was conducted at Khirbat Deiran located in Reḥovot (Fig. 1:3; map ref. NIG 18226–30/64450–70; OIG 13226–30/144850–70). During the excavation, fragmentary remains of an industrial building were exposed, in which there were an oil press, a kiln and various plastered installations. On the basis of the pottery, glass and numismatic finds, the complex was dated to the Early Islamic period, especially the eighth–tenth centuries CE (the Umayyad and Abbasid periods). The site was severely damaged over time; hence it was difficult to draft a clear and complete architectural plan of the complex.

The architectural finds point to the existence of two strata. In Stratum II (the earlier of the two; Plan 1), fragmentary remains of walls and floors were found that seem to have belonged to a small industrial complex. In the center of this complex there may have been an open courtyard with installations used for producing oil and processing metal (Figs. 2–7).

In both phases of Stratum I (Ia, Ib; Plans 1, 2) remains were found of a building with a large courtyard surrounded by rooms and various installations. Some of the installations were treated with plaster and may have been used in an industrial process, the essence of which is unclear (Figs. 11, 12). Persian-wheel (*saqiya*) jars and a plastered channel that conveyed water to the east were found in the excavation, probably alluding to the existence of a Persian wheel on the higher part of the site.

The ceramic finds from Strata II (Figs. 8–10) and I (Figs. 13–18) are homogenous and most of them date to the eighth–tenth centuries CE.

Pottery sherds dating to the Roman, Byzantine and Ottoman periods were also found, indicating the presence of a settlement here during those periods (Figs. 19, 20).

The finds from this excavations and previous ones conducted at the site point to a Jewish, and possibly a Samaritan, population, which resided at the site in the Roman and Byzantine periods.

In the Early Islamic period the site extended over an area of c. 60 dunams. The picture deriving from the results of this excavation shows that the residents of the site in this period made their living from a combination of agriculture and industrial work.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map of the excavation areas.
Plan 1. Strata II and Ib, plan and section.
Fig. 2. Oven 191 and Installation 181, looking northeast.
Fig. 3. Parts of the oil press, looking southeast; to left—fragments of basalt mill stones.
Fig. 4. Screw weight of an oil press.
Fig. 5. Pillar 604 and W610, looking northwest.
Fig. 6. Pool 257, looking southwest.
Fig. 7. *Miqwe* 508, looking west.
Fig. 8. Pottery: Stratum II.
Fig. 9. Pottery: Stratum II.
Fig. 10. Pottery and stone vessels from the Early Roman period: Stratum II.
Fig. 11. Channel 166, looking southeast.
Fig. 12. A plastered double installation (314 + 352), looking southwest.
Fig. 13. Pottery: Stratum Ib.
Fig. 14. Pottery: Stratum Ib.
Fig. 15. Pottery: Stratum Ib.
Fig. 16. Pottery: Stratum Ib.
Plan 2. Stratum Ia, plan and section.
Fig. 17. Pottery: Stratum Ia.
Fig. 18. Pottery: Stratum Ia.
Fig. 19. Pottery: Roman and Byzantine periods from Strata Ia–b.
Fig. 20. Pottery: Ottoman period from Strata Ia–b.